

SETKÁNÍ BOHEMISTŮ CIKHÁJ 2005

sborník

**Brno
2006**

Děkujeme:
Nadačnímu fondu studentů FF a FSS MU za finanční podporu.

OBSAH

Obsah.....	3
Slovo úvodem.....	4
Markéta Ziková – Fonologický výraz e a teorie elementů.....	5
Mojmír Dočekal – České NPI.....	12
Radek Čech & Radek Šimík – Distribuce plných a prázdných akuzativních resumptiv: korpusová analýza.....	19
Růžena Písková – Čeština a tzv. „počítačová komunita“ aneb O přejímání a přijímání slov v komunikační oblasti IT.....	25
Linda Awadová – Jazyky neslyšících.....	31
Michal Křístek – Karel Poláček (1892–1945) a několik paradoxů.....	43
Adam Kovář – Poznámka k lyrismu v Kunderově románu Život je jinde.....	46
Kateřina Říhová – O podobách literárního deníku u Jana Hanče a Jiřího Koláře.....	53
Radim Ošmera – Jaromír Štětina – Vykradači hrobů.....	63
Jiří Trávníček.....	68

SLOVO NA ÚVOD

Tajemná podzimní příroda, bohemisté nejen z Prahy, Olomouce, Brna a Plzně, ale i z Moskvy a Skopje, beseda s profesorem Dušanem Šlosarem a vycházky po barevných cestách lesem chystajícím se ke spánku, projekce filmu a rozborový seminář Lucie Česálkové, samozřejmě mnoho literárních i lingvistických referátů a mnoho dalšího. To vše byl letošní „Cikháj“, studentská konference s oficiálním názvem „*Setkání bohemistů Cikháj 2005*“, která se ve výukovém a rekreačním středisku na Vysočině konala letos již potřetí.

Každý rok se snažíme obohatit program něčím novým, takže workshop vlastně nemá úplně ustálenou a neměnnou podobu. Základem celého Setkání jsou samozřejmě referáty, vedle toho byla však již osvědčeným bodem programu páteční „beseda s významnou osobností brněnské bohemistiky“. Tentokrát jsme oslovili emeritního profesora FF MU Dušana Šlosara, který hovořil o bohemistických konferencích (na Cikháji i jinde) v 60.–80. letech, o své činnosti v Akademii věd a působení na univerzitě, o politických tlacích, které v té době komplikovaly vědcům život, o osobnostech, jako byli např. Oleg Sus či Jan Skácel, s nimiž se podílel na vydávání *Hosta do domu*.

Vedle osvědčeného jsme poprvé do programu zařadili i projekci filmu s rozborovým seminářem. Film „Valerie a týden divů“ natočený podle Nezvalova poetického románu a následný rozbor pod vedením Lucie Česálkové měly, doufejme, nemalý úspěch a ohlas, a tak se vynasnažíme tento bod programu zachovat i pro příště.

S potěšením jsme také zaznamenali nárůst literárních referátů, stejně jako přítomnost několika literárních vědců – našich vyučujících. Za zmínění stojí, že na Cikháj zavítal a příspěvkem obohatil program i profesor Jiří Trávníček, bývalý vedoucí Katedry české literatury FF MU.

S nemenším potěšením jsme mezi účastníky přivítali zahraniční kolegy – studentku Filologické fakulty Blaže Koneského ve Skopji i studenta Lomonosovy univerzity v Moskvě. Podle slov obou je naše činnost v jejich zemi – vinou tamních politik – neobvyklá a je pro ně inspirací, čehož si velmi vážíme.

Na závěr ještě zmiňme to, že v budově, kde probíhala naše konference, probíhalo také setkání brněnských a pražských lingvistů pracujících na problému vytváření elektronického korpusu českého jazyka. Bylo příjemné i obohacující, že jsme se mohli potkávat nejen ve volných chvílích, ale že jsme také mohli spojit část nedělního oficiálního programu.

Doufáme, že i nadcházející roky budou plné novinek a že zájem o *Setkávání* neopadne.

Za organizátory
Nina Doležalová
Daniela Dvořáková
Radim Ošmera
Kateřina Řihová

FONOLOGICKÝ VÝRAZ *E* A TEORIE ELEMENTŮ

Markéta Ziková

9336@mail.muni.cz

Cílem mého příspěvku je nabídnout alternativní analýzu jednoho fonologického jevu, který je standardně interpretován jako morfonologická alternace. Pokusím se ukázat, že rozdílné fonologické chování hlásky *e* v různých morfemických kontextech (alternující i nealternující *e*, které je součástí různých sufixů, alternující i nealternující *e*, které je součástí kořenů) není závislé na morfologických vlastnostech těchto kontextů (kořen vs. sufix, různé gramatické rysy sufixů, ...), ale na jejich fonologické struktuře. Vycházím přitom z toho, že derivace fonologické struktury je nezávislá na gramatických/sémantických vlastnostech morfémů - každý morfém má vlastní reprezentaci fonologické struktury a slučováním fonologických struktur jednotlivých morfémů vzniká fonologická struktura slova.

1. Data a jejich pozorování

V tabulce 1 jsou uvedeny příklady sufixů, na jejichž levé periférii alternuje *e* ~ \emptyset : *-k-*, *-c-*, *-b-*, *-n-*. Z příkladů je zřejmé, že před místem, kde alternuje *e* s \emptyset , dochází k palatalizaci velárních C a *h*: *k* → *č*, *g* → *ž*, *x* → *š*, *h* → *ž*. Ostatní typy konsonantů se nepalatalizují.¹

Tabulka 1: Suffixy s alternací *e* ~ \emptyset na levém okraji

palatalizovaný kontext		nepalatalizovaný kontext	
víč- \emptyset k-o	víč-ek	kup- \emptyset k-a	kup-ek
páč- \emptyset k-a	páč-ek	výrob- \emptyset k-y	Výrob-ek
bloč- \emptyset k-u	bloč-ek	zlom- \emptyset k-y	Zlom-ek
filolož- \emptyset k-a	filolož-ek	žiraf- \emptyset k-a	žiraf-ek
dialůž- \emptyset k-u	dialůž-ek	krav- \emptyset k-a	krav-ek
služ- \emptyset k-a	služ-ek	hon- \emptyset b-a	hon-eb
stož- \emptyset k-u	stož-ek	bohat- \emptyset c-i	Bohat-ec
bříš- \emptyset k-o	bříš-ek	porad- \emptyset n-a	Porad-en
hlavonož- \emptyset c-i	hlavonož-ec		
lěč- \emptyset b-a	lěč-eb		
trž- \emptyset b-a	trž-eb		
tělocvič- \emptyset n-a	tělocvič-en		
stříž- \emptyset n-a	stříž-en		

Tabulka 2 ukazuje, že je-li alternace *e* ~ \emptyset součástí kořene, pak k palatalizaci nedochází ani v případě velárních C a *h*. (Výjimku představují kořeny *hn-*, u něhož palatalizuje jen *e*, ale nikoli \emptyset : *h \emptyset n-á-t*, *žen-u*, a *pochv-*, v němž se alternující *e* chová různým způsobem: *poch \emptyset v-a*, *pochev* (GenPl), *pošev-n-í*.)² Pokud jde o kořeny, ani alternující, ani nealternující *e* nepalatalizují levý kontext, viz příklady v tabulce 3.

¹ Alternace *e* ~ \emptyset nemusí být situována jen na levou periférii sufixu, viz sufixy *-dl-* (*rypa-d \emptyset l-o*, *rypa-del*), *-stv-* (*hor-st \emptyset v-o*, *hor-stev*).

² Alternace *e* ~ \emptyset v sufixech i v kořenech má stejný fonologický kontext – přítomnost *e* nebo \emptyset je v obou typech morfémů motivována fonologickým kontextem, který následuje bezprostředně po místě alternace:

Tabulka 2: Kořeny s alternací $e \sim \emptyset$

nepalatalizovaný kontext					
jiskØra	jisker	kapØsa	kapes	konØve	konev
nehØty	nehet	žebØro	žeber	chátØra	cháter
buchØta	buchet	cimØra	cimer	tundØra	tunder
ségØra	séger	šifØra	šifer		

Tabulka 3: Kořeny s nealternujícím e

nepalatalizovaný kontext		
keř	pero	veverka
hecovat	líbezný	činel
ochechule	kámen	kostel
hegemonie	defekt	deka

V tabulce 4 jsou uvedeny příklady 2 sufixů, na jejichž levém okraji je nealternující e . Jejich vliv na předcházející fonologický kontext je přitom různý. $-e$ realizující morfém [VocSg] se chová podobně jako alternující e ve výše uvedených sufixech (viz tabulka 1) - palatalizuje předcházející velár a h . Naproti tomu před $-e$, které realizuje morfém [InstrSg], podobně jako před alternujícím i nealternujícím $-e$ v kořenech, k palatalizaci nedochází.

Tabulka 4: Suffixy s nealternujícím e na levém okraji

$-e$ [VocSg]		$-em$ [InstrSg]
palatalizovaný k.	nepalatalizovaný k.	nepalatalizovaný k.
člověč-e		rybník-em
		grog-em
bož-e		boh-em
		břich-em
	chlap-e	chlap-em
	holub-e	holub-em
	rám-e	rám-em
	filozof-e	filozof-em
	rukáv-e	rukáv-em
	Roman-e	Roman-em
	kmet-e	kmet-em
	sad-e	sad-em

2. Tradiční interpretace dat v českých gramatikách

V synchronních popisech češtiny je palatalizace velár a h před předními V (tj. před e , i) standardně interpretována jako morfonologická alternace, tzn. jako fonologická změna, která je motivována morfologickým, nikoli fonologickým kontextem; srov. např. MČ I (1986:182):

a) e se objevuje v kontextech před C a koncem slova, před dvěma C a před C, po němž rovněž následuje místo alternace $e \sim \emptyset$: $e / _ \{C\#, CC, C(e \sim \emptyset)\}$

b) \emptyset se objevuje v ostatních kontextech: $\emptyset / _ CV$

K interpretaci alternace $e \sim \emptyset$ v rámci generativní fonologie viz Scheer (2004), Ziková (2005).

„Fonologicky nepodmíněná zákonitá záměna téhož morfému při tvoření slov a tvarů nazývá se střídáním fonémů (morfonologickou alternací). Tak např. je střídáním záměna fonémů *k/č, h/ž, ch/š* před sufixem *-k(a)* ve slovech jako *ručka, nožka, soška*.“ (Šefčík (2004) hovoří o typu paradigmatické alternace velární řady C s afrikátami/sykavkami.)

Tato tradiční interpretace vychází z toho, že jednotlivé hlásky, tj. fonetické jednotky, jsou realizacemi jednotek fonologické struktury - fonémů. Předpokládá se přitom, že hláska [e] reprezentuje jednu fonologickou jednotku – foném /e/. Foném /e/ je pak definován jako prvek třídy vokalických fonémů, který se od ostatních prvků této třídy liší distinktivními rysy – je to jedinečný soubor distinktivních rysů. (Fonologické popisy češtiny přitom pracují s různými rysovými charakteristikami fonému /e/; viz Palková (1994:201nn.), která uvádí různé varianty rysového složení fonému /e/, např. [+vysoký, +přední, -labializovaný] nebo [-kompaktní, -difuzní, -gravisový] aj.).

Realizuje-li *e* v příkladech uvedených v tabulkách 1 – 4 tutéž fonologickou jednotku, pak palatalizace velár *a h* nemůže být motivována fonologicky - jedna fonologická jednotka nemůže mít disjunktivní kontext (jednou se objevuje v kontextu po veláře *a h*, jindy tento kontext mění). Schopnost palatalizovat levý kontext tedy nemůže být vlastností fonému /e/, ale musí být arbitrární vlastností jednotlivých morfémů.

Takováto interpretace dvojího fonologického chování fonému /e/ je z několika důvodů problematická. Uvedu dva z nich. Jednak nijak nevysvětluje, proč některé alomorfy téhož morfému palatalizují levý kontext, zatímco jiné ne. V tabulce 5 jsou uvedeny 3 alomorfy [VocSg]: *-e, -u, -o*. Z příkladů je zřejmé, že pouze před alomorfem *-e*, ale nikoli před alomorfy *-u, -o*, dochází k palatalizaci. Schopnost palatalizovat tedy musí být arbitrární vlastností nikoli morfému [VocSg], ale pouze jednoho z jeho alomorfů. Alomorfy nejsou přitom ničím jiným než fonologickými realizacemi morfémů.

Tabulka 5: Alomorfy morfému [VocSg]

palatalizovaný k.	nepalatalizovaný k.	
člověč-e	hlupák-u	nešik-o
bož-e	druh-u	sluh-o

Jednak předpokládá, že analogické fonologické chování sufixů s alternujícím *e* na levé periférii je náhodnou vlastností každého z nich.

3. Interpretace dat v teorii elementů

3.1 Východiska

(a) Analogické fonologické chování sufixů s alternací *e ~ Ø* na levé periférii není náhodné, ale je odvoditelné z jejich analogické fonologické struktury. Alternující *e* i *Ø* v těchto sufixech reprezentují stejný fonologický výraz. Jeho vlastnosti jsou stejné jako v případě fonologického výrazu *e*, který realizuje morfém [VocSg].

(b) Protože před místem alternace *e ~ Ø* v kořeni nedochází k palatalizaci, alternující *e* i *Ø* v těchto sufixech reprezentují jiný fonologický výraz než alternující *e* a *Ø* v sufixech. Jeho vlastnosti jsou stejné jako v případě fonologického výrazu *e* v sufixu *-em*.

3.2 Co je to teorie elementů?

Teorie elementů je součástí **Government Phonology (GP)**. GP je generativní model fonologické struktury, který předpokládá derivování fonologické struktury a fonologických procesů (jako je znělostní asimilace, vokální harmonie, ...) z několika základních principů, které jsou parametrizovány pro jednotlivé jazyky.³

3.3 Co tvoří fonologickou strukturu v GP?

fonologická struktura ≠ lineární řetězec fonémů

(Např. lineární sekvence fonémů *pr* může reprezentovat dvojí fonologickou strukturu – větvící se iniciálu: *prát*, iniciálu + jádro: *prst*)

Fonologická struktura = řetězec fonologických pozic (*skeleton*), tj. časových bodů

→ **fonologické pozice** jsou dominovány **fonologickými konstituenty: inciála (onset, O), jádro (nucleus, N)**

(1) Fonologické konstituenty

O	N	(konstituenty)
↓	↓	
x	x	(skeleton)

→ na fonologické pozice jsou vázány **fonologické výrazy (phonological expressions)**, které se skládají z **fonologických elementů (elements)**

3.4 Co je to fonologický výraz?

fonologický výraz ≠ foném

→ **fonologický výraz** má narozdíl od fonému **vnitřní strukturu** (foném je standardně definován jako neuspořádaný svazek rysů)

→ fonologický výraz je foneticky interpretován jako zvuk (tj. hláska)

3.5 Co tvoří vnitřní strukturu fonologických výrazů?

→ **fonologické elementy** {A, I, U, H, L, ?}

fonologický element ≠ distinktivní rys

→ fonologický element buď je, nebo není přítomen ve fonologickém výrazu → nemá ± hodnoty, tím se liší od tradičního distinktivního rysu

(2) Fonologický výraz vs. foném

[i] = fonetická interpretace elementu I, a ne množiny elementů {+I, -A, -U, -H, -L, -?}

[i] = realizace fonému /i/, který je svazkem rysů, např. {[+slabičný], [+vysoký], [-zadní]}

→ **každý fonologický element může sám být o sobě foneticky interpretovatelný** X distinktivní rys, např. [+vysoký] nebo rys [-okluzíva], lze foneticky interpretovat vždy jen v kombinaci s jiným rysem/jinými rysy

→ elementy uvnitř fonologických výrazů jsou hierarchicky uspořádané

fonologický výraz = uspořádaná dvojice ({operátor}, hlava)

hlava – max. 1 element, operátor – množina elementů 0 - 6

³ Základní principy GP viz Kaye (1990, 2000, 2001), Kaye a kol. (1990), Charette (1990), Harris & Lindsey (1995).

→ množina elementů je univerzální pro všechny jazyky, ale jejich kombinatorické vlastnosti jsou v jednotlivých jazycích různé → **kombinatorika elementů je determinována jazykově specifickými omezeními (*licensing constraints*), analogická omezení platí i pro fonologické procesy**

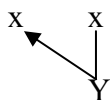
3.6 Co je to fonologický proces?

→ existují 2 základní typy fonologických procesů:

- a) **expanze elementu do jiné fonologické pozice (*spreading*)**
- b) **vyvázání z fonologické pozice (*delinking*)**

(3) Základní fonologické procesy

a) expanze elementu Y do předcházející pozice

b) vyvázání elementu Y

→ jaké elementy mohou expandovat a jaké mohou být vyvázány z fonologické pozice závisí na omezeních daného jazyka

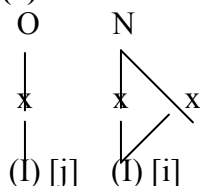
Co vyplývá z 3.3, 3.4, 3.5 a 3.6?

1. Fonetická interpretace elementů je závislá na tom:

- a) **na jaký fonologický konstituent jsou vázány**
- b) **jakou fci mají ve fonologickém výrazu (hlava x operátor)**

ad a) Příklad 4 ukazuje, že fonologický element I je foneticky interpretován jako [j], je-li vázán na onset, a jako [i], je-li vázán na jádro. Z příkladu je dále zřejmé, že délka (tj. doba trvání na fonetické rovině) není inherentní vlastností fonologických výrazů → I je interpretováno jako [i:], je-li vázáno na dvě pozice skeletonu (viz výše 3.3), které jsou dominovány jádrem.

(4) Fonetická interpretace elementu I - klitika 3. os., fem., dativ [ji:]

(5) Interpretace elementů ve fonologických konstituentech (Pöchtrager 2005)

element	pozice N	pozice O
A	nízký	koronály
I	přední	palatály
U	zaokrouhlený	labiály
L	nazální, nízký (low) tón	nazály, inheretní znělost
H	vysoký (high) tón	neznělost, aspirovanost
?		okluzívy

ad b) V příkladu 6 jsou dva fonologické výrazy ve finštině, které obsahují totožné elementy I, A, ale liší se svojí strukturou (jednou je I operátor a A hlava, podruhé naopak) a mají i různou fonetickou interpretaci.

(6) Fonetická interpretace výrazů s elementy I, A – finština (Kaye 2001)

výraz ($\{I\}$, A) je foneticky interpretován jako [ä]

výraz ($\{A\}$, I) je foneticky interpretován jako [e]

2. Na základě omezení – pro kombinatoriku elementů uvnitř fonologických výrazů i pro chování elementů vzhledem k jejich fonologickému okolí – lze derivovat jak možný inventář fonologických jednotek daného jazyka (*paradigmatická omezení*), tak i možné fonologické procesy (*syntagmatická omezení*).

Např. v češtině neexistují přední zaokrouhlené a zadní nezaokrouhlené vokály → existuje paradigmatické omezení: v konstituentu N se nikdy nemohou v jednom fonologickém výrazu kombinovat elementy U a I: $*(\{U\}, I)$, $*(\{I\}, U)$.

4. Předběžný návrh řešení

→ hláska [e] v příkladech, které uvádějí tabulky 1 – 4, reprezentuje střední vokál

→ střední vokály jsou fonologické výrazy vázané na N, které jsou amalgámem nízkých a vysokých → střední vokály obsahují stejné elementy jako vysoké a nízké: [e] reprezentuje přední střední vokál, tj. fonologický výraz složený z elementů I, A

(7) Klasický vokalický trojúhelník pro češtinu – elementové složení vokálů (bez jejich vnitřní struktury)

$$\begin{array}{cc} i (I) & u (U) \\ e (A, I) & o (A, U) \\ & a (A) \end{array}$$

→ fonologický výraz, který reprezentuje hláska [e] v sufixech s alternací $e \sim \emptyset$ na levé periférii a v sufixu, který realizuje morfém [VocSg], má stejné elementové složení jako fonologický výraz, který je interpretován jako [e] v kořenech a v sufixu *-em*, ale oba se liší svojí vnitřní strukturou

→ rozdílná vnitřní struktura fonologických výrazů se stejnými elementy I, A, které jsou vázány na pozici v jádru, je zodpovědná za jejich rozdílné fonologické chování: struktura prvního z nich umožňuje palatalizaci, struktura druhého ji neumožňuje

→ palatalizace = fonologický proces, kdy palatální element I expanduje do předcházející pozice, přičemž tato expanze může mít v různých jazycích různé omezení (omezení na polštinu viz Gussmann)

→ omezení pro češtinu (?): I expanduje z N do předcházejícího konstituentu O, jen když má ve fonologickém výrazu fci operátoru

(8) Reprezentace vnitřní struktury palatalizujícího a nepalatalizujícího e

(8a) nepalatalizující *e* (tj. v kořenech a sufixu *-em*): I je hlava, proto nemůže expandovat do předcházejícího O
[e] : ({A}, I)

(8b) palatalizující *e* (tj. alternující *e* v sufixech a nealternující *e* ve vokativním sufixu *-e*): I je operátor, proto může expandovat do předcházejícího O
[e] : ({A, I}, _)

4.1 Konsekvence (místo závěru)

→ analogicky i palatalizující a nepalatalizující *i* budou reprezentovat výrazy s rozdílnou vnitřní strukturou: v případě palatalizujícího *i* musí být element I operátor (protože I je jediný element, zůstává pozice hlavy v tomto výrazu prázdná)

→ expanze elementu I do struktury výrazů *k*, *g*, *ch* mění jejich fonetickou interpretaci na *č*, *ž*, *š*
→ elementové složení *k*, *g*, *ch* a *č*, *ž*, *š* by se mělo lišit pouze nepřítomností/přítomností tohoto elementu

→ z tohoto pohledu je palatalizace *h* problematická, protože má stejnou fonetickou interpretaci jako palatalizace *g*

Použitá literatura

- Gussmann, E.: *Polish front vowels or Baudoin de Courtenay redivivus*. Ms., Gdaňsk.
- Harris, J. & G. Lindsey (1995): The elements of phonological representation. In: Durand, J. & F. Katamba (eds): *Frontiers of Phonology*, London, New York: Longman, 34-79 .
- Charette, M. (1990): Licence to govern. *Phonology* 7, 233-253.
- Charette, Monik & A. Göksel (1996): Licensing constraints and vowel harmony in Turkic languages. SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics 6, 1-25.
- Kaye, J. (1990): 'Coda' licensing. *Phonology Yearbook* 7, 301-330.
- Kaye, J. (1995): Derivations and Interfaces. In: Durand, J. & F. Katamba (eds): *Frontiers of Phonology*, London, New York: Longman, 289-332.
- Kaye, J. (2000): *A Users' Guide to Government Phonology (GP)*. MS., University of Ulster.
- Kaye, J. (2001): *Working with Licensing Constraints*. Ms., Guangdong University.
- Kaye, J., Lowenstamm, J., Vergnaud, J. R. (1990): Constituent structure and government in phonology. *Phonology Yearbook* 7, 193-231.
- Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia, 1986. [MČI]
- Palková, Z. (1994): *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Univerzita Karlova.
- Pöchtrager, M. (2005): *Government Phonology*. Ms., cyklus přednášek na EGG ve Vroclavi.
- Scheer, T. (2004): *The life of yers in Slavic and elsewhere: an argument for empty Nuclei*. Paper presented at FASL 13, Columbia/ South Carolina.
- Šefčík, O. (2004): Alternance konsonantů v češtině – fonotaktické a morfonologické modelování systému. In: Hladká, Z. & P. Karlík (eds.): *Čeština – univerzália a specifiká* 5. Praha: NLN.
- Ziková, M. (2005): Alternance *e ~ Ø* v současné češtině – její fonologická interpretace. Ms., přednáška na UK v Praze.

ČESKÉ NPI

(Tento článek je upravenou verzí článku České NPI z připravovaného sborníku pro prof. Uličného.)

Mojmír Dočekal
docekal@phil.muni.cz

1 Intro

Můj příspěvek je z pomezí syntaxe a sémantiky: jde o v lingvistice poměrně populární téma. Delší dobu už je známo, že výskyt jistých výrazů v přirozeném jazyce je podmíněn tím, že v jejich okolí se vyskytuje negativní element. Klasickým příkladem je anglický determinátor *any* (prozatím se přidržím anglických příkladů, k tomu, jak se představená analýza vztahuje k češtině, se dostaneme později) nebo anglické adverbium *ever*. Tak například [Adger03, s. 96] uvádí následující čtyři kontrastní věty:

- (1) *I wanted any cake.
- (2) I didn't want any cake.
- (3) *I saw him ever.
- (4) I didn't see him ever.

Výrazy jako *ever* nebo *any* bývají označovány jako *Negative Polarity Items* (zkratka NPI), protože (prozatím) lze tvrdit, že jejich výskyt je podmíněn negací (v širokém slova smyslu). Inventář NPIs je poměrně velký, i když jde zřejmě o uzavřenou třídu výrazů. [Linebarger87, s. 327] mezi NPIs zahrnuje anglické determinátory *any*, adverbia *ever*, *anymore*, *yet*, *in years*, *much*, *too*, *until*; NP *a red cent*, *a thin dime*; slovesa a verbální idiomy *budge (an inch)*, *lift a finger*, *have a hope in hell*, *cut (any) ice*, *bat an eyelash*, *hold a candle to*, ... Kromě negace samotné existuje několik dalších kontextů, ve kterých je možné použít NPI. [Linebarger87, s. 328] uvádí následující příklady:

- (5) *Few*
 - (a) Few people have **any** interest in this.
 - (b) *Some people have **any** interest in this.
- (6) *Too*
 - (a) John is too tired to **give a damn**. (zajímat se)
 - (b) *John is tired enough to **give a damn**.
- (7) *Only*
 - (a) Only John has **a hope in hell** of passing. (mít šanci)
 - (b) *Even John has **a hope in hell** of passing.
- (8) *Adverzativní predikáty*
 - (a) He refused to **budge an inch**. (ustoupit o krok)

- (b) *He promised to **budge an inch**.
 - (c) She was surprised that there wasn't **any** food left.
 - (d) *She was surprised that there was **any** food left.
 - (e) I'm sorry that I **ever** met him.
 - (f) *I'm glad that I **ever** met him.
 - (g) I doubt he **much** likes Louise.
 - (h) *I think he **much** likes Louise.
- (9) *Antecedent kondicionálu*
- (a) If you steal **any** food, they'll arrest you.
 - (b) *If you steal food, they'll **ever** arrest you.
- (10) *Komparativy*
- (a) He was taller than we **ever** thought he would be.
 - (b) *He was so tall that we **ever** thought he would bump his head.
- (11) *Relativní věty s hlavou \forall*
- (a) Everyone who knows **a damn thing** about English knows that it's an SVO language.
 - (b) *Someone who knows **a damn thing** about English knows that it's an SVO language.
- (12) *Otázky*
- (a) Have you **ever** met George?
 - (b) *You have **ever** met George.
 - (c) Who **gives a damn** about Bill?
 - (d) *Bob **gives a damn** about Bill.

Kromě toho, že NPI se v angličtině vyskytují jen v jistých kontextech (viz výše), jsou omezeny i konfiguračně. Podobně jako zájmena nebo anafory musí být c-commandovány licencujícím výrazem:

- (13) a. John didn't invite **any** students.
 b. ***Any** students weren't invited by John.

2 Paradigmatické vysvětlení

Z uvedených dat je evidentní, že původní hypotéza, že NPI jsou licencovány jen v okolí negace, je příliš slabá. Ani jeden z uvedených kontextů, ve kterých se mohou anglické NPI vyskytovat, nemá overtní negaci. To, jak se vyrovnat s tímto problémem, je paradigmaticky vysvětleno v článku [Baker70]. Baker tvrdí, že NPI je možné vložit do dvou obecných typů kontextů:

1. Ve skopu overtní negace.
2. Ve skopu výrazu, jehož entailment je negativní.

Co je tím myšleno? V následujícím příkladu (uvedme první příklad českého NPI) je NPI výrazem verbální idiom *hnout prstem*.

(14) Kdyby Petr býval **hnul prstem**, tak jsme nemuseli to auto prodávat.

Výraz *hnout prstem* je ve svém idiomatickém čtení možný jen v kontextech, které jsme vyjmenovali (ne vždy je možné najít vhodný příklad právě na tento idiom, proto budu používat výrazy vhodné k testování jednotlivých konstrukcí), mezi které patří i antecedent kondicionálu. Srov.:

(15) Včera Petr hnul prstem.

má jediné neidiomatické čtení. Nicméně zpět k Bakerově analýze: ve větě není žádný overtní negační výraz. Nicméně jedním z entailmentů této věty je (tedy není možné, aby je-li pravdivá věta A, nebyla pravdivá věta B) i :

(16) Petr *ne*hnul prstem.

obsahuje negaci, a proto je možné vložit do daného kontextu NPI výraz. NPI je tedy licencován derivativně. Klasickým rozpracováním tohoto přístupu je pak Ladusawovo řešení (v novější literatuře například: [Ladusaw96]), které vychází z toho, že NPI výrazy jsou sémanticky licencovány tzv. downward entailing operátory (Ladusawův termín, [BarwiseCooper81] je nazývají monotone decreasing (u zobecněných kvantifikátorů) nebo anti-persistent u determinátorů). Definice DE (pod novějším názvem: polarity reversing) operátoru (viz [Ladusaw96, s. 324]):

(17) If A and B are two boolean algebras, the function f from A into B is *polarity reversing* iff for any $a_1, a_2 \in A$, if $a_1 \leq a_2$ then $f(a_2) \leq f(a_1)$.

Například negace DE operátor, protože platí inference z (18-a) do (18-b):

(18) a. Psi neřídí auta. $- >$
b. Jezevčáci neřídí auta.

Kde operátor negace (*ne*) je funkcí z pravdivostních hodnot do pravdivostních hodnot, jezevčáci jsou elementem a_1 a psi elementem a_2 z definice. Víme, že jezevčáci jsou podmnožinou množiny psů ($a_1 \leq a_2$), ale po aplikaci negačního operátoru je možné usuzovat z množin (a_2) na podmnožiny (na a_1). Afirmační operátor (teoretický protějšek negace) není DE:

(19) Karel má rád psy. $- / - >$

(20) Karel má rád jezevčáky.

3 Čeština

V češtině je zřejmě možné rozeznat několik typů výrazů, které jsou jistým způsobem citlivé na negaci (ať už overtní nebo přítomnou v entailmentu):

1. Zájmena s prefixem *ni-* (většinou): *nikdo, nic, nič, nijaký, nikde, odnikud, nikudy, nikam, nikdy, nikterak, pranic, žádný*.
2. Zájmena s prefixem *ně-*: *někdo, něco, něčí, nějaký, někde, odněkud, někudy, někam, někdy*.
3. Zájmena se sufixem *-koli(v)*: *kdokoliv, cokoliv, jakýkoliv, kdekoliv, odkudkoliv, kudykoliv?, kamkoliv, kdykoliv*.
4. Výrazy *vůbec* a *kdy*.
5. Verbální idiomy *hnout prstem, dát halíř, vidět ani nohu*.

Tento seznam není ani vyčerpávající co do kategorií, ani úplný co do výčtu jednotlivých výrazů v daných kategoriích. Nicméně pro první úvahy (a dál se v tomto článku ani nedostanu) postačí. Deskriptivní mluvnicе (viz [Karlík95]) řadí první tři případy do derivační morfologie (tradičními slovy slovotvorba). Toto zařazení vypadá intuitivně a bylo by i žádoucí, aby jednotlivé rysy složitějších výrazů kompozicionálně vyplývaly z rysů jejich komponentů, ale ponechávám tuto stránku věci morfologům.

Nazvěme zmíněné výrazy (jak jejich typy, tak jejich jednotlivé instancie) *polarity items* (PI), protože, jak bude brzy patrné, nejde o homogenní třídu NPI výrazů.

3.1 *Ni-* výrazy

Tyto PI mají (vzhledem k ostatním druhům PI) nejomezenější distribuci:

- (21) Petr *nikoho* nezabil. (negace)
- (22) *Petr *nikoho* zabil.
- (23) *Nevím, jestli Petr *nikoho* viděl.
- (24) *Málo lidí zabilo *žádného* jelena. (*málo*)
- (25) *Petr je příliš unavený, aby *nikomu* pomohl. (*příliš*)
- (26) *Pouze Petr *nikomu* pomohl. (*pouze*)
- (27) *Petr odmítl *nikomu* pomoci. (adverzativní predikáty)
- (28) *Kdybys býval *nic* snědl, měl bys hlad. (antecedent kondicionálu)
- (29) *Všichni, kdo *ničemu* rozumí, jsou v lese. (relativní věty s hlavou \forall)
- (30) *Potkal jsi *nikoho*? (otázky)

Deskriptivní generalizace zní:

- (31) *Ni-*výrazy jsou licencovány pouze větinou negací, která musí být ve stejné klauzi jako *ni-*výraz.

Pro další zkoumání zbývá ještě rozpracovat, kde přesně ve stromu negace je. Z dat jako

- (32) Pětník by za to nedal.
- (33) *Pětník by za to nebyl dán.

to vypadá tak, že negační hlava musí být níže než TP (není tedy možné, aby byla ve splitovaném C, jak tvrdí [Pereltsvaig04], protože pak by (33) musela být gramatická).

3.2 *Ně-výrazy*

Tyto výrazy, jsou-li vloženy, nevedou v žádném z uvedených kontextů k negramatičnosti konstrukce. Nicméně, jak je patrné z následujících dat, dovolují jen jednu z možných interpretací, jsou-li ve větě s větnou negací:

- (34) Někdo nepřišel.
 $\exists x[O(x) \ \& \ \neg P(x)]$
 $*\neg\exists x[O(x) \ \& \ P(x)]$

Intuitivně (34) má jen čtení: „existují takové osoby, které nepřišly" a je vyloučené čtení „neexistuje osoba, která přišla" (k označení takové situace se v češtině používá věta *Nikdo nepřišel*). Vzhledem k ostatním kontextům, kde mohou být užity anglické NPI, je situace složitější. Z dat jako:

- (35) Málo lidí navštívilo nějakou pamětihodnost.
málo > nějakou
 $*nějakou > málo$

to vypadá tak, že *ně-výrazy* mohou stát ve skopu DE operátoru. Věta (35) má totiž zřejmě jen čtení parafrázovatelné jako „o málu lidí lze tvrdit, že navštívili nějakou pamětihodnost" a čtení parafrázovatelné jako „o nějaké pamětihodnosti lze tvrdit, že ji navštívilo málo lidí" je velmi nepravděpodobné. Tento efekt nelze sledovat ve všech kontextech, ale v těch, kde to je možné, se zdá, že *ně-výrazy* mohou být ve skopu entailmentové negace:

- (36) Pouze polovina studentů něco přečetla.
polovina studentů > něco
 $*něco > polovina studentů$

- (37) Petr odmítl někomu pomoci.
odmítl > někomu
 $*někomu > odmítl$

Z toho lze odvodit deskriptivní generalizaci:

- (38) *Ně-výrazy* nesmí být ve skopu větné negace.

3.3 *-koli(v) výrazy*

Tyto výrazy nesmí stát ve skopu větné negace ani ve skopu afirmativního operátoru (teoretického opaku negace):

- (39) $*Přišel kdokoliv.$
(40) $*Nepřišel kdokoliv.$

Naopak velmi dobře se jim daří ve skopu všech ostatních DE operátorů:

- (41) Málo lidí zabilo *jakéhokoliv* jelena. (*málo*)
- (42) Petr je příliš unavený, aby *komukoliv* pomohl. (*příliš*)
- (43) Pouze Petr *kdykoliv* pomohl. (*pouze*)
- (44) Petr odmítl *jakkoliv* pomoci. (adverzativní predikáty)
- (45) Kdybys býval *cokoliv* snědl, neměl bys hlad. (antecedent kondicionálu)
- (46) Všichni, kdo *čemukoliv* rozumí, jsou v lese. (relativní věty s hlavou \forall)
- (47) Potkal jsi *kohokoliv*? (otázky)

Deskriptivní generalizace:

- (48) *-koliv* výrazy musí být ve skopu DE operátoru, ale nesmí být ve skopu větné negace.

3.4 Skutečné NPI výrazy

Kategorii skutečných NPI výrazů v češtině obsazují asi pouze verbální idiomy *dát/dostat pětník, vidět/najít ani nohu* a výrazy *vůbec* a *kdy*. Ty mohou stát ve skopu všech DE operátorů a pouze tam:

- (49) *Viděl tam *ani nohu*.
- (50) *Dostal tam *halíř*.
- (51) Neviděl tam *ani nohu*.
- (52) *Karel *vůbec* přišel.
- (53) Karel *vůbec* nepřišel.
- (54) Málo lidí vidělo *vůbec* jelena. (*málo*)
- (55) Petr je příliš lakomý, aby na to *dal halíř*. (*příliš*)
- (56) Pouze Petr *kdy* pomohl. (*pouze*)
- (57) Petr odmítl *dát* na to *halíř*. (adverzativní predikáty)
- (58) Kdybys býval *dal* na to *zlámanou grešli*, neměl bys hlad. (antecedent kondicionálu)
- (59) Všichni, kdo *vůbec* něčemu rozumí, jsou v lese. (relativní věty s hlavou \forall)
- (60) Potkal jsi *kdy* nějakého jelena? (otázky)

Míra gramatikality jednotlivých NPI v různých kontextech variuje, ale následující deskriptivní generalizace se zdá být rozumná:

.Skutečné NPI jsou v češtině licencovány DE operátorem.

4 Závěr

Deskriptivní generalizace lze vyjádřit následující tabulkou:

	větná negace	DE-operátor
<i>ni</i> -výrazy	\sqrt	*
<i>ně</i> -výrazy	* (sémanticky)	\sqrt

-koli(v) výrazy	*	√
skutečné NPI	√	√

Z ní je patrné, proč jsem pro poslední třídu výrazů použil název skutečné NPI. Větná negace má sémantické vlastnosti DE operátoru, proto by všechny výrazy sémanticky licencované DE operátorem měly být licencovány i negací. Protože tomu tak není (viz předchozí data), je nutné hledat řešení tohoto problému. Obecně lze postupovat dvěma směry:

1. Zjistit sémantickou distinkci mezi negací a ostatními DE operátory a z ní odvodit distribuci zmíněných tříd výrazů.
2. Tvrdit, že větná negace licencuje/zakazuje distribuci jistých tříd výrazů syntakticky.

Myslitelná je samozřejmě i syntéza obou pohledů. To ovšem přesahuje rozsah tohoto článku.

Reference

- [Adger03] Adger, David. 2003. *Core Syntax: A Minimalist Approach*. Oxford: Oxford University Press.
- [Baker70] Baker, C.L. 1970. Double Negatives. *Linguistic Inquiry* 1: 169-186.
- [BarwiseCooper81] Barwise, J. a Cooper, R. 1981. Generalized quantifiers and natural language. *Linguistic and Philosophy* 4: 159-219.
- [Karlík95] Karlík, Petr a kol. (ed.). 1995. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- [Ladusaw96] Ladusaw, William A. 1996. Negation and Polarity Items. Shalom Lappin, ed. *Handbook of contemporary semantic theory*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers, 321-341.
- [Linebarger87] Linebarger, Marcia C. 1987. Negative Polarity and Grammatical Representation. *Linguistics and Philosophy* 10: 323-387.
- [Pereltsvaig04] Pereltsvaig, Asya. 2004. Negative Polarity Items in Russian and the „Bagel Problem“. Adam Przepiorkowski a Sue Brown (eds.) *Negation in Slavic*. Bloomington, IN: Slavica Publishers.
- [Progovac88] Progovac, Ljiljana. 1988. *A binding approach to polarity sensitivity*. Ph.D. práce. University of South California.

DISTRIBUCE PLNÝCH A PRÁZDNÝCH AKUZATIVNÍCH RESUMPTIV: KORPUSOVÁ ANALÝZA

Radek Čech & Radek Šimík

cechradek@centrum.cz & rad.sim@seznam.cz

1 ÚVOD

Čeština disponuje několika různými způsoby vyjádření relativní věty. Příklad (1) ilustruje některé z nich; věta (1c) byla vybrána z korpusu, ostatní jsou její modifikací.⁴

- (1) Ty si přece pamatuješ na ty buřtíky,...
- a. ...**které jsem ti vozil.**
 - b. ...**co jsem ti je vozil.**
 - c. ...**co jsem ti vozil RES. (korpus, výskyt č. 22)**
 - d. ...jež jsem ti vozil.
 - e. ...jak jsem ti je vozil.

Klitiková zájmena v (1b) a (1e) se nazývají resumptivní zájmena, popř. resumptiva. Zkratka RES značí foneticky prázdné resumptivum. V češtině se vyskytuje pouze v pozici přímého objektu slovesa a v akuzativu. Co je to prázdné resumptivum a proč s ním musíme ve struktuře věty počítat? Hlavním důvodem je sémantická interpretace věty. Intuitivně víme, že všechny relativní věty v (1) znamenají totéž, ve všech se nachází sémantický objekt slovesa *vozil* – tedy pata relativní věty, jejíž význam je daný hlavou relativní věty (*ty buřtíky*). Pata relativní věty je ve větách (1a,b,d,e) vyjádřena foneticky (*které, jež, je*), ve větě (1c) fonetickou formu nemá, proto ji nazýváme (rozuměj foneticky) prázdné resumptivum.

Dodejme, že v našem příspěvku nás budou zajímat věty typu (1a) – (1c) a kvůli možnosti srovnávání pouze takové, které mají patu relativní věty v přímém objektu, resp. bezpředložkovém akuzativu. Pro stručnost a přehlednost budeme v příspěvku používat následující značení. Zkoumané jevy budou někdy sledovány na pozadí výskytů daných jevů v rámci korpusu SYN2000 Českého národního korpusu.

- (2) Značení zkoumaných skupin
⇒ RV s plným resumptivem (1b)	COPL
⇒ RV s prázdným resumptivem (1c)	COPR
⇒ RV uvozené <i>který</i> v bezpředložkovém akuzativu (1a)	KTER
⇒ výskyt sledovaných jevů v celém korpusu	KORP

Vzhledem k tomu, že všechny věty v (1) znamenají v podstatě totéž, mohli bychom je považovat za volitelné varianty. Určité syntaktické chování jednotlivých typů vět však ukazuje, že zcela shodné nejsou.

⁴ Terminologická poznámka: jmenná fráze, jež je rozvíta relativní větou (zde *ty buřtíky*), se nazývá *hlava relativní věty*. Fráze koreferentní s hlavou relativní věty nacházející se uvnitř relativní věty se nazývá *pata relativní věty*. Pata relativní věty má ve své podstatě dvě realizace, *operátor a proměnnou* (v příkladu (1) zarámovány), ne vždy obě foneticky vyjádřené.

- (3) *Modifikace hlavy RV superlativem*
 Život s mým otcem byl nejlepší film,...
a. ...který jsem viděl ve Varech.	[KTER]
b. ...co jsem viděl ve Varech.	[COPR]
c. *...co jsem ho viděl ve Varech.	[COPL]
- (4) *Přítomnost resumptiva a stopy v ostrovu (struktura, z níž nelze extrahovat)*
 Hraje hlavní roli ve filmu,...
a. *...který Petr říkal to, že budou předvádět na festivalu.	[KTER]
b. *...co Petr říkal to, že budou předvádět na festivalu.	[COPR]
c. ...co Petr říkal to, že ho budou předvádět na festivalu.	[COPL]

Věty ve (3) a (4) ukazují, že KTER a COPR z hlediska daných vlastností spadají do stejné skupiny, na rozdíl od COPL. Důležité je, že přinejmenším v těchto strukturách není užití plného a prázdného resumptiva věci volby, neboť užití plného ve (3c) a prázdného v (4b) vede k negramatičnosti.⁵

Cílem našeho korpusového výzkumu je zjistit, zda se vybrané typy vět liší i z hlediska jiných, v korpusu zjistitelných kritérií. Kritéria třídění byla následující:

- (5) Kritéria třídění
- ⇒ druh denotátu hlavy RV (lidský vs. ne-lidský)
 - ⇒ jmenné rysy (číslo, rod, životnost) hlavy RV
 - ⇒ pád hlavy RV
 - ⇒ determinace hlavy RV (demonstrativa, posesiva, kvantifikátory)
 - ⇒ typ textu, v němž se zkoumané relativní věty nacházejí

2 PRÁCE S KORPUSEM, ZPŮSOB ZADÁVÁNÍ DOTAZU

Pro výzkum byl použit korpus SYN2000. Cílem bylo najít pokud možno všechny výskyty relativních vět COPL a COPR. Úvodní vzorek byl protříděn podle dotazu (6).

- (6) [pos="N"] ", " "co"

Nalezený vzorek byl pomocí *tag* roztříděn podle rodu, životnosti, čísla hlavy relativní věty. Věty s prázdnými resumptivy (COPR) byly následně ručně tříděny.⁶ U plných resumptiv (COPL) byla před ručním tříděním využita pravostranná *kolokace* až po konec věty, resp. tečku, hledána byla akuzativní klitiková zájmena, jež v češtině bezpříznakově reprezentují plná resumptiva (*ho, ji, je, jej*). Počet takto nalezených výskytů je uveden v (7):

⁵ Věta (3c) je negramatická jen v požadovaném čtení. Má totiž ještě jedno čtení, nutno říci velmi nepravděpodobné či kontextově značně omezené, v němž je superlativ „degradován“ na obyčejné adjektivum.

⁶ Do vzorku nebyly zahrnuty věty s hlavou modifikovanou superlativem, neboť se jedná o zvláštní jev. Předtím jsme si ovšem ověřili, že v žádné relativní větě uvozené elementem *co*, jejíž hlava je modifikovaná superlativem, se nenachází plné resumptivum.

- (7) COPL 132
COPR 429

Veškeré relevantní parametry každého jednotlivého výskytu (viz (5)) byly zaneseny do tabulky, pomocí níž byla prováděna analýza.⁷

Vzhledem k množství výskytů vět KTER byly tyto vyhledávány pouze v závislosti na právě zkoumaném jevu. Je třeba podotknout, že byly důsledně tříděny pouze takové věty KTER, jež měly patu v bezpředložkovém akuzativu, aby bylo srovnání s COPL a COPR korektní.

3 ANALÝZA

Ve všech následujících tabulkách je 100 % celkový počet náležité skupiny (COPL, COPR, KTER, KORP), pokud není uvedeno jinak. Veškeré číselné hodnoty reprezentují hodnoty procentuelní. V každé podsekcí uvádíme více či méně adekvátní vysvětlení analyzovaných jevů.

3.1 Druh denotátu hlavy RV – lidský vs. ne-lidský

	LIDSKÉ DENOTÁTY		
COPL	46,97	z toho singulárů	85,48
COPR	6,09	z toho singulárů	11,54
KTER	nezkoumáno		
KORP	nezkoumáno		

Zdá se, že lidský denotát vyžaduje vyjádření plným resumptivem; prázdná resumptiva (primárně/u většiny mluvčích?) odkazují k ne-lidským denotátům (jako např. zájmeno *ono*) a v rámci těch lidských vykazují tendenci k vyjádření plurálu (jako např. *ony*). Množství singulárů v rámci COPL je záhada.

3.2 Rod a životnost hlavy RV

	MA	MI	F	N
COPL	40,15	20,45	36,36	3,03
COPR	7,23	57,11	22,84	12,82
KTER	11,37	27,88	50,21	10,54
KORP	16,80	29,26	38,06	15,88

Výsledky jsou pravděpodobně v úzké souvislosti s 3.1: lidské denotáty jsou vyjadřovány především maskuliny životnými a femininy, očekáváme proto jejich větší výskyt u COPL, a naopak nižší u COPR, což se potvrzuje.

3.3 Gramatické číslo hlavy RV

	SG	PL
COPL	79,55	20,45
COPR	49,88	50,12

⁷ Vzhledem k obsáhlosti tabulky jsme ji nemohli připojit k článku v podobě appendixu. V případě zájmu kontaktujte autory přes uvedené emailové adresy.

KTER	67,21	32,79
KORP	75,30	24,70

COPL se chová vzhledem k výskytům u KTER a KORP neutrálně, relativně vysoký výskyt plurálů u COPR se dá vysvětlit stejně jako u 3.1 – tedy prázdné resumptivum je primárně plurální.

3.4 Pád hlavy RV

	NOM	AKU	GEN	DAT	LOK	INSTR
COPL	37,50	33,82	10,29	5,88	2,94	5,88
COPR	25,53	41,69	16,39	2,11	7,03	4,45
KTER	26,87	19,34	34,03	3,33	8,68	7,57
KORP	34,04	14,76	28,67	3,19	11,67	7,67

Patrný je vyšší výskyt akuzativů u COPL a COPR vzhledem ke KTER a zejména KORP, poměr u genitivů je opačný. Za zmínku stojí také asymetrie mezi COPL a COPR u nominativu a akuzativu. Jevy nedokážeme vysvětlit.

3.5 Demonstrativa modifikující hlavu RV (*ten, tenhle, tento, tady ten, takový, takový ten...*)

	PŘÍTOMNOST DEMONSTRATIVA
COPL	57,04
COPR	51,98
KTER	3,43
KORP	nezkoumáno

Značný rozdíl mezi COPL a COPR na jedné straně a KTER na straně druhé je pro nás záhadou.

3.6 Posesiva modifikující hlavu RV (*zájmena i posesivní adjektiva, např. můj, Petrův*)

	PŘÍTOMNOST POSESIVA
COPL	6,06
COPR	0,70
KTER	1,11
KORP	3,31

Přes malé množství výskytů (132) je pozoruhodný relativně velká frekvence posesiv u COPL. Vysvětlení nemáme.

3.7 Kvantifikátory

	KVANT. celkem	URČITÉ	NEURČITÉ
COPL	9,09	3,03	3,79
COPR	28,33	4,36	18,16
KTER	nezkoumáno		

KORP	nezkoumáno	
	VŠICHNI	KAŽDÝ
COPL	16,67	0
COPR	35,04	6,84
KTER	nezkoumáno	
KORP	nezkoumáno	

(100 % jsou hlavy s kvantifikátory)

Vzhledem k vypočítaným rozdílům mezi COPL a COPR můžeme pouze konstatovat tendenci odkazovat k substantivům s neurčitými kvantifikátory pomocí prázdných resumptiv. Jasně vysvětlení nemáme, můžeme snad jen uvažovat o strukturální souvislosti, resp. podobnosti se strukturami se superlativy, viz (3).

3.8 Typ textu

	BELETRIE	PUBL.	ODBORNÁ
COPL	87,88	8,33	3,03
COPR	69,70	19,81	10,02
KTER	13,70	66,94	17,37
KORP	13,91	68,09	18,00

Vysvětlení: Potvrzuje se, že COPL a COPR jsou stylisticky neformální, jejich výskyt je proto výrazně vyšší v beletristických textech.

4 ZÁVĚR

Shrňme nyní, v čem se jednotlivé typy relativních vět liší a v čem se shodují. V hlavičce jsou uvedeny srovnávané typy, pod nimi pak vlastnosti označené buď znaménkem [–] pro odlišnost nebo [+] pro shodu. Otazníkem jsou označeny vlastnosti, v nichž určitý kontrast existuje, vzhledem k nevelkému vzorku je však na hranici statistické věrohodnosti. Následující přehled není vyčerpávající, je zaměřen pouze na vlastnosti, v nichž jsou odlišnosti, resp. shody signifikantní.

- (8) COPL/COPR & KTER
 –typ textu
 –demonstrativa
 –strukturální pád (nom, aku, gen)
- (9) COPL & COPR
 –typ denotátu (rod a životnost)
 –číslo
 +demonstrativum
 –posesiva
 +kvantifikace určitá
 –kvantifikace celkem
 –kvantifikace neurčitá

+typ textu
?akuzativ a nominativ

(10) COPL & KTER
?číslo

(11) COPR & KTER
+nominativ
+posesiva
+superlativy
+nejsou licencovány v ostrovech

Na základě tohoto shrnutí můžeme stanovit implikaci: pokud se COPR a KTER liší v nějakých vlastnostech, pak jsou to tytéž vlastnosti, v nichž se COPR shoduje s COPL, viz (8). Bylo by velmi zajímavé zjistit, zda se tyto dvě skupiny relativních vět shodují i ve vlastnostech, jež jsme z časových důvodů nesledovali u KTER; týká se to zejména vlastností, v nichž se odlišují COPL a COPR. Dále je evidentní, že COPL a COPR tvoří značně heterogenní skupinu, oproti tomu u COPR a KTER by se dalo uvažovat o existenci přirozené skupiny.

Na závěr dodejme, že v našem výzkumu bychom rádi pokračovali. Zbývá provést detailnější srovnání jednak s typem KTER, jednak s větami typu (1d) a (1e), tedy relativy uvozenými elementy *jenž* a *jak*. Dále je třeba zaměřit se i na relativní věty, v nichž má pata jiný pád než akuzativ, a to jak nestrukturní pády, tak i nominativ, u něhož, podobně jako u akuzativu, existují evidence pro existenci dvojího resumptiva – přestože v obou případech foneticky nevyjádřeného.

5 APENDIX: SEZNAM ZKRATEK

COPL	relativní věty s plným akuzativním resumptivem
COPR	relativní věty s prázdným akuzativním resumptivem
KTER	relativní věty uvozené zájmenem <i> který </i> v bezpředložkovém akuzativu
KORP	výskyty sledovaných jevů v celém korpusu SYN2000
AKU	akuzativ
DAT	dativ
F	femininum
GEN	genitiv
INSTR	instrumentál
LOK	lokál
MA	maskulinum životné
MI	maskulinum neživotné
N	neutrum
NOM	nominativ
PL	plurál
RES	prázdné resumptivum
RV	relativní věta
SG	singulár

Literatura

Český národní korpus – SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.

ČEŠTINA A TZV. „POČÍTAČOVÁ KOMUNITA“ ANEB O PŘEJÍMÁNÍ A PŘIJÍMÁNÍ SLOV V KOMUNIKAČNÍ OBLASTI IT.

Mgr. Růžena Písková

Výpočetní technika proniká do mnoha oborů lidské činnosti. Stále více uživatelů potřebuje počítač ke své práci, zálibám nebo zábavě. Na základě jazykového materiálu, získaného excerpcí psaných i mluvených projevů, jsme se pokusili popsat cestu přejímaných lexikálních jednotek do jazykových projevů jednotlivých mluvčích, a následně i do lexikálního systému češtiny, tedy směrem z roviny parole k rovině langue, a to na úrovni lexikální a slovtvorné. Položili jsme si následující otázku: proč a jak tzv. „počítačová komunita“ přejímá (a přijímá) cizí slova?

Co je počítačová komunita a kdo ji tvoří?

Definujme počítačovou komunitu jako jazykové společenství⁸ jednotlivců, pro které je společným znakem užívání výpočetní techniky a komunikace o ní. Námi zvolené společenství lze klasifikovat mnoha různými způsoby, např. podle věku, pohlaví, dosaženého vzdělání apod. My jsme zvolili následující klasifikaci:

- 1) profesionální uživatelé IT (programátoři, webdesignéři, vývojáři, testovači programů),
- 2) publikující uživatelé IT (publicisté, autoři odborných a populárně naučných knih, příruček, článků, redaktoři časopisů s tematikou IT),
- 3) laičtí uživatelé IT.

Jednotlivé skupiny výše uvedené klasifikace v uvedeném pořadí současně představují stupně sociální struktury, po kterých se cizí lexikální jednotky dostávají do českého jazykového systému. Nejprve se s cizím termínem seznámí odborníci. Později, při procesu popularizace, pronikne do publicistického stylu, a konečně se stane součástí lexikální zásoby laické veřejnosti.

Proč tato komunita přejímá cizí slova?

Při přejímání cizích slov se uplatňují jednak psychologické a společenské podmínky, tedy podmínky extralingvistické, a jednak podmínky jazykové. Obojí významnou měrou ovlivňují proces přejímání slov, někdy jej podporují, jindy mu naopak brání.

Psychologické a společenské podmínky

Přejímání slov je podporováno všeobecnou potřebou mezinárodní srozumitelnosti odborných termínů. Důsledkem této potřeby je internacionalizace odborné slovní zásoby. Dokud se pohybujeme v mezích jednotlivých vědeckých a technických oborů, nebrání internacionalizaci terminologie v podstatě žádné společenské, psychologické nebo sociální překážky a nositelé

⁸ Definice jazykového společenství viz A.D. Švejcer, L.B. Nikolskij: Úvod do sociolingvistiky. Nakladatelství Svoboda, Praha 1983, str. 94

jazyka – většinou odborníci znali problematiku svého oboru a schopni komunikovat o něm v cizím jazyce – přijímají mezinárodní termíny bez obtíží.⁹

Obtíže však nastanou, začnou-li pronikat původně vědecké a technické termíny do publicistického stylu, tedy mimo oblast vymezenou původním oborem. Jejich značkovost a významová neprůhlednost působí často rušivě při přijímání textu čtenářem – laikem.¹⁰

J. Gazda (1998) k tomu poznamenává: „V usměrňování procesu jazykového přejímání a ve vytváření správných postojů zejména k cizím slovům sehrávají opět důležitou roli hromadné sdělovací prostředky. Publicistika je v podmínkách současné komunikace hlavním prostředkem urychlujícím proces determinologizace, kdy původně úzce odborné termíny pronikají do povědomí široké veřejnosti a společně s všeobecným rozšířením označovaného jevu se poměrně snadno a rychle zařazují do aktivního slovníku nositelů jazyka a postupně se z periferie lexikálního systému přesouvají blíže k jeho centru... Jako důležitý subjektivní faktor v těchto procesech vystupují také generační rozdíly. Příslušníci starší generace bývají k cizozajazyčným neologismům kritičtější, mládež je naopak často vyhledává a v komunikaci preferuje.“

Obrátíme-li opět pozornost k naší počítačové komunitě, můžeme konstatovat, že jejím podstatným znakem je sklon k módnímu používání jistých výrazů či k určitému způsobu vyjadřování. Hojně a v mnoha případech nadbytečně používání anglicismů je jedním z módních trendů posledního dvacetiletí v oblasti IT. Typická mluva počítačové komunity se někdy blíží až argotickému či makaronskému vyjadřování pouze pro zasvěcené. Důsledkem je nesrozumitelnost pro nositele jazyka vně komunity (další typický znak sociální skupiny).

Jako příklad uveďme ukázkou mluveného projevu vývojáře plzeňské počítačové firmy: „Když chceš přidat featury [fíčury] do programu, musíš nejdřív vybuildit [vybildit] knihovny. To znamená vycheckoutovat [vyčekaťovat] zdrojáky, zupdatovat [zapdejťovat] buildovací [bildovací] scripty a commitnout [komitnout] výsledky. (Pro všechny, kdo si teď myslí, že nerozumí česky, alespoň částečně přeložíme: Když chceš přidat nové vlastnosti do programu, musíš nejdřív sestavit knihovny. To znamená vytáhnout zdrojové kódy, aktualizovat sestavovací program a vrátit výsledky zpět do knihovny.)

Pro tento způsob vyjadřování se vžil název „techničtina“. Skutečným rájem pro milovníky „techničtiny“ jsou elektronické konference, kde se uživatelé setkávají on-line a mohou „chatovat“ nebo „četovat“ tímto zvláštním jazykem po libosti.

Zajímavé je, že míra používání „techničtiny“ se také vyvíjí. Zatímco v počátcích rozvoje internetu u nás se to podobnými výrazy jen hemžilo, dnes od nich sami uživatelé častěji upouštějí, kritizují je a poukazují na ně. Obecně platí, že čím profesionálnější přístup uživatel má, tím méně techničtiny ve svých projevech používá. Snad to souvisí s rozvojem a kodifikací spisovného názvosloví, které se za tím hovorovým vždy o několik let opožďuje. Český normalizační institut (ČNI), oficiální tvůrce českých názvoslovných norem, se dnes zaměřuje především na přebírání výsledků činnosti mezinárodní terminologické normalizace (ISO, IEC apod.) místo vytváření původního českého názvosloví.¹¹

Určitou roli zde jistě hraje i „uspokojení poptávky“ po cizích slovech. Zatímco před patnácti lety byli lidé vyjadřující se techničtinou většinou považováni za světáky, kteří se „otevřou Evropě a světu“, dnes jsou bráni spíše za hlupáky, kteří se neumí vyjadřovat vlastní mateřštinou, a musí si proto půjčovat cizí slova.

Elektronická komunikace v roli prostředníka mezi mluvenou a psanou podobou češtiny

⁹ Srov. Poštolková, B., Roudný, M., Tejnor, A.: O české terminologii. Academia, Praha, 1983, str. 61: „Internacionalizace odborného názvosloví je na postupu. Nebrzdí ji jazykový purismus, nepokládá se už za projev národní prestiže pojmenovávat co nejvíce pojmů názvy tvořenými z domácích jazykových prostředků.“

¹⁰ Srov. Poštolková, B., Roudný, M., Tejnor, A.: O české terminologii. Academia, Praha, 1983, str. 59 – 60: „Naproti tomu vzrostl v posledních letech počet slov přejatých z angličtiny, zejména v některých oborech (letectví, informatika, sdělovací technika, technologie plastických hmot aj.), takže se vynořují otázky, zda tu nebyla překročena únosná míra. Jde totiž často o termíny, které pronikají z odborné sféry do sféry publicistické a hlavně tam působí potíže svou významovou neprůzračností, svým značkovým charakterem..., snižují obecnou srozumitelnost textů a tím ovšem také jejich požadovanou působivost, přesvědčivost.“

¹¹ Havlíček, Miroslav: Osobní počítače a základy elektroniky anglicky. Praha, BEN 1997, str. 445.

Pro plné pochopení procesů v lexiku oblasti IT je nutné si uvědomit, že zde existuje – v mnohem větší míře než v jakémkoli jiném vědeckém či technickém oboru – intenzivní kontakt mezi mluvenou a psanou podobou jazyka. Tento kontakt je zprostředkován především psanými texty webových stránek a elektronických on-line konferencí. Jejich komunikační styl se také nejvíce ze všech stylů blíží mluvené komunikaci. Často se jedná o jakýsi „přepis“ komunikace mluvené.

V elektronické komunikaci se často poprvé uplatňují cizí slova. Bývá to na jedné straně s cílem podělit se o nové poznatky, na druhé straně ukázat, že „já vím víc než vy, jsem lepší“. Jinými slovy, prestiž je zde na předním místě.

Znovu si připomeňme, kdo tvoří onu počítačovou komunitu. Jsou to programátoři (tedy odborníci zvyklí už ze samé podstaty výpočetní techniky a programování komunikovat v anglickém jazyce), dále zanícení fanouškové počítačů (kteří shánějí nejnovější informace především prostřednictvím Internetu. Ten jim může poskytnout tiskem dosud nepublikované údaje – většinou však anglicky) a dále laičtí uživatelé počítačů, kteří se z nejrůznějších důvodů chtějí poučit o technice, s níž pracují. Tito všichni se zároveň mohou stát čtenáři, ale i autory či překladateli časopiseckých a novinových článků s tematikou IT.

A zde je třeba vidět spojení mezi počítačovou komunitou a ostatními nositeli jazyka. Publikace, časopisecké a novinové články s tematikou IT spojují elektronický svět Internetu se světem „tištěného slova“. Oblast výpočetní techniky je jednou z mála, ne-li jedinou oblastí, v níž platí, že co je psané, nemusí být tištěné. Cizí slova, která se šíří elektronickou cestou, jsou sice napsaná, ale jaksi „neoficiálně“. V počítačové komunitě panuje názor, že „*papír snese hodně, ale monitor snese mnohem víc*“. Tato okřídlená slova naprosto přesně vystihují skutečnost.

Text v elektronické podobě jeho autor často nepovažuje za pravopisně závazný, protože přece není tištěný. A v tuto chvíli přichází na řadu další krok cizího slova do lexikální zásoby češtiny. Autor časopiseckého článku či publikace si – z nejrůznějších důvodů (např. ve snaze ozvláštnit text nebo zaujmout mladého čtenáře) – vypůjčí některé z cizích slov do té doby existujících pouze v podobě mluvené, případně elektronické. Takový výraz se nejprve stane součástí jeho autorského stylu, postupně se však může stát výrazem všeobecně rozšířeným (srov. *babinet* – nejprve označení konferenční on-line místnosti, později celá elektronická doména – www.babinet.cz – dále označení pro jakékoli setkání žen a dívek na Internetu). Existující kontakt mezi elektronickou a tištěnou češtinou tak vytváří jedinečné podmínky pro přejímání lexikálních jednotek z angličtiny. Tyto podmínky nejsou srovnatelné s žádným jiným vědeckým nebo technickým oborem.

A konečně bychom mezi extralingvistickými podmínkami měli zmínit také **pohodlnost** při hledání českých ekvivalentů, jíž často trpí mluvčí pracující s převážně cizojazyčnou literaturou. (srov. dotaz zasláný do redakce časopisu s tematikou IT: „*Mám problém: Vždycky když sendnu file na printer, spadne mi printerová queue a vyskočí alert Printer off-line.*“ Jinými slovy: Vždycky když pošlu soubor na tiskárnu (do tisku), zruší se tisková fronta a objeví se hlášení: Tiskárna odpojena.“). V tomto souvětí není jediný výraz, který by neměl český nebo počeštěný ekvivalent. Přesto se autor výpovědi rozhodl pro cizí slova, a to i přesto, že mezi nimi jsou některé v češtině nesklonné výrazy (queue, off-line).

Jazykové podmínky

Kromě psychologických a společenských podmínek působí při přejímání slov také podmínky jazykové. Z nich považuje V. Šmilauer za důležitou především „krátkost a jadrnost výrazu“ a

„lehké tvoření odvozenin“.¹² I další autoři (např. J. Gazda, 1998, V. Schmiedtová, 1993) považují **zákon ekonomie jazykové námahy a snadnost odvozování** za dvě nejvýznamnější podmínky přejímání slov.

Čeština kupříkladu vytvořila dvouslovný termín *vyrovnávací paměť*. Spíše než s ním se však setkáme s cizím slovem *buffer*, které jednak lépe vyhovuje požadavku jazykové ekonomie, jednak se mnohem snáze může stát základem odvozování dalších slov než český dvouslovný termín (srov. *bufferovat*, *bufferování*, *bufferový*, *bufferovatelný*, *bufferovaný* apod.). Tento přejatý výraz v počítačové komunitě natolik zdomácněl, že se dokonce používá v přeneseném (metaforickém) smyslu (např. ve větě „Tobě přetek’ buffer, co?“ ve významu „Ty jsi na to zapomněl, selhala ti krátkodobá paměť“.) Jako další příklady užívaných cizích termínů, k nimž existují české ekvivalenty, uveďme *přenosný počítač X notebook*, *programové vybavení X software*, *zpětné lomítko X backslash*, *domácí stránka X homepage*, *dotyková destička X touchpad* apod.).

Kromě těchto výrazů, k nimž v češtině existují ekvivalenty, nacházíme však i výrazy, které svůj spisovný český protějšek nemají (srov. *debugger* (expr. odvíšivovač), *defragmentátor*, *modem*, *procesor*, *scanner/skener*, *palm*, *handheld* apod.).

Další jazykovou podmínkou, která ovlivňuje proces přejímání slov, je **morfologická začlenitelnost přejímaného slova** do systému přejímajícího jazyka. Při přejímání slov z angličtiny se setkáváme především s případy, kdy je anglický výraz zakončen morfémem, který znesnadňuje přejetí výrazu do některé české morfologické charakteristiky (srov. v češtině nesklonné výrazy *šasi*, *qwerty*, *partition* [partišn], *update*, *interface*, *user-friendly*, *submenu*, *bookmarks*). Někdy tyto výrazy zůstanou nesklonné, jindy se přizpůsobí českému deklinačnímu systému. K přizpůsobení přitom dojde buď vlivem fonetické podoby výrazů (srov. *update* [apdejt], -u; *byte* [bajt], -u; *case* [kejs], -u; *interface* [interfejs], -u apod.), nebo vlivem změny jejich grafické podoby (srov. angl. *domain* → čes. *doména*, -y; angl. *adventure* → čes. *adventura*, -y; angl. pl. *games* → čes. sg. *gamesa*, -y; angl. *interoperability* → čes. *interoperabilita*, -y apod.).

Obecně platí, že výrazy, kterým lze přiřadit některou českou morfologickou charakteristiku, se přejímají snáze než ty, které zůstávají nesklonné. Tato tendence odpovídá základní vlastnosti morfologického subsystému českého jazyka – flexi.

Poslední jazykovou podmínkou, o níž se zmíníme, rozhodně ne však poslední ze všech existujících jazykových podmínek, je **spojovatelnost** přejímaných výrazů s dalšími výrazy v textu. Schopnost výrazu spojovat se s dalšími výrazy je nezbytnou podmínkou při uplatňování lexikální jednotky v širším kontextu a souvisí s dalšími jejími vlastnostmi z roviny morfologické a fonetické. V komunikační oblasti IT se vyskytuje skupina nesklonných lexikálních jednotek v syntaktické platnosti atributu shodného (příkladem mohou být spojení typu: *class soubor*, *qwerty klávesnice*, *user-friendly prostředí*, *up-to-date vybavení*, *dial-up směrování* apod.).

Druhou podobnou skupinu nesklonných lexikálních jednotek tvoří přejatá ustálená spojení, kdy oběma (případně všemi třemi) členy spojení jsou cizí slova, první člen zůstává nesklonný a plní syntaktickou funkci přívlastku shodného, druhý člen se přejímá do některé české morfologické charakteristiky (nejčastěji k mužskému neživotnému sklonění podle vzoru *hrad* nebo k ženskému sklonění podle vzoru *žena*). Druhý výraz ustáleného spojení může být graficky upraven (srov. výrazy *control strip*, -u; *boot sektor*, -u; *voice calling*, -u; *recycle bin*, -u; *contact list*, -u; *insert / day / night mód*, -u; *news / client server*, -u; *world wide web*, -u; *security area*, -y apod.).

Dosud jsme hovořili o extralingvistických a jazykových podmínkách odděleně. Jejich působení je však vždy současné. Jde jen o to, zda převládnu podmínky extralingvistické nebo

¹² Šmilauer, V.: *Nauka o českém jazyku*. vyd. 5., SPN, Praha, 1980.

jazykové.¹³

Při začleňování lexikální jednotky do systému přejímajícího jazyka se uplatňují dva důležité faktory. Prvním z nich je **četnost** užití dané lexikální jednotky v řeči, druhým je pak její **funkčnost**.

Četnost užití lexikální jednotky ukazuje, do jaké míry nositelé jazyka akceptují přejímaný výraz, zda jsou ochotni začlenit jej do lexikálního subsystému češtiny. Je ovlivněna extralingvistickými i jazykovými podmínkami, o nichž jsme hovořili dříve. Přejímané výrazy lze s ohledem na četnost užití rozdělit na tzv. okazionalismy (tj. výrazy, které jsou součástí roviny parole, a nesměřují k začlenění do lexikálního systému přejímajícího jazyka, pro příjemce jazyka jsou stále cizí), a dále na výrazy, které mají potenciální možnost zařadit se do lexikálního subsystému a postupně se přesunout z roviny parole do roviny langue.¹⁴

Druhým významným znakem, jímž je charakterizován proces přejímání slov, je jejich **funkčnost**. Mnozí lingvisté upozorňují, že funkčnost přejímaného výrazu, jeho schopnost zaplnit prokazatelně existující mezeru v lexikálním subsystému přejímajícího jazyka, by měla vždy stát při hodnocení procesu přejímání slov na prvním místě (srov. B. Poštolková, 1983, V. Šmilauer, 1980, J. Gazda, 1998, I. Bozděchová, 2000 a jiní). Zároveň se však shodují, že funkčnost není vždy jediným faktorem, který zde působí, a dokonce není vždy ani na prvním místě.

Funkčnost můžeme posuzovat jak z hlediska společenského, tak z hlediska čistě jazykového. Teprve spojením obou hledisek lze však v tomto případě popsat skutečnou situaci přejímaného výrazu. Přitom neplatí, že výraz, který je funkční z hlediska společenského, musí být funkční také z hlediska jazykového. Naopak, společenské a psychologické podmínky jsou často v přímém rozporu s podmínkami jazykovými.

Závěr

Přejímané výrazy tvoří významnou součást slovní zásoby členů počítačové komunity. Cesta těchto výrazů do českého lexikálního systému směřuje od odborníků přes publicisty k laické veřejnosti a je určována extralingvistickými a jazykovými podmínkami. Přístup členů počítačové komunity k přejímaným výrazům je dán různými funkcemi, které tyto výrazy v projevech mluvčích plní. Přitom funkce sdělovací nemusí být nutně na prvním místě. Svůj význam hraje i snaha ozvláštnit text, upoutat pozornost čtenáře, získat určitou prestiž, začlenit se do dané sociální skupiny, zviditelnit se v procesu elektronické on-line komunikace, zkrátka ukázat, že mluvčí je právoplatným členem počítačové komunity.

Literatura:

- Kol. aut.: *Mluvnice češtiny I*. Academia Praha, 1986.
Kol. aut.: *Příruční mluvnice češtiny*. NLN, Praha, 1997, vyd. 2.
Kol. aut.: *Termina 94. Sborník z konference o odborném stylu a terminologii*. PF TU Liberec, AV ČR, 1995.
CUŘÍN, F., NOVOTNÝ, J.: *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka*. SPN, Praha 1979.
ČMEJRKOVÁ, S.: *Jazyk vědy a paměť vědy*. In.: Slovo a slovesnost, r. 55, č. 1, 1994, s. 58 – 60.
ČMEJRKOVÁ, S., DANEŠ, F.: *Jazyk malého národa*. In.: Slovo a slovesnost, r. 54, č. 1, 1993, s. 19 – 24.
DANEŠ, F. a kol. aut.: *Čeština na přelomu tisíciletí*. Academia, Praha, 1997.
DOKULIL, M.: *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. Nakladatelství ČSAV, Praha, 1962.
FILIPEC, J., ČERMÁK, F.: *Česká lexikologie*. Academia, Praha, 1985.
GAZDA, J.: *Integrace cizojazyčných prvků v slovní zásobě současné ruštiny a češtiny*. FFMU, Brno.

¹³ Srov. Gazda, J.: Integrace cizojazyčných prvků v slovní zásobě současné ruštiny a češtiny. FF MU, Brno, str. 14:

„Mimojazykové faktory se uplatňují jako rozhodující především ve sféře nové terminologie, kde jde o uspokojování pojmenovacích potřeb v užším smyslu slova (potřeba nového označení pro předmět nebo jev), vnitřně jazykové příčiny vzniku nových slov pak nacházíme z větší části tam, kde jde o různé typy transnominace již dříve známých skutečností.“

¹⁴ Jsme si vědomi, že toto rozdělení koresponduje s dělením neologismů podle O. Martincové, N. Savického, J. Gazdy a dalších. V tomto případě jsme zvolili termín *okazionalismus* nikoli jako pojem oboru neologie, nýbrž ve významu uvedeném v akademickém Slovníku cizích slov (vyd. 1., dotisk, 2000, str. 539), kde je okazionalismus definován jako „slovo nebo jiný jazykový prostředek užitý nebo vyskytující se v řeči náhodně, řídko, příležitostně, mimořádně.“

- HAVLÍČEK, M.: *Osobní počítače a základy elektroniky anglicky*. Praha, BEN 1997.
- HOFFMANNOVÁ, J.: *Pařani a gamesy*. In.: *Naše řeč*, r. 81, č. 2-3, s. 100 – 111.
- HRONEK, J., SGALL, P.: *Čeština bez příkras*. H&H, Praha 1991.
- HUBÁČEK, J.: *O českých slanzích*. Ostrava, 1999.
- JIRÁK, J., NEKVAPIL, J., ŠOLTYS O.: *Jazyk ve společenském kontextu*. Karolinum, Praha, 1996.
- MACHOVÁ, S.: *On Spoken, Written and Standardized Computer Science Terminology*. In.: *Slovo a slovesnost*, r. 54, 1993, s. 194 – 197.
- MALINOVÁ, L. a kol. aut.: *Česko-anglický/anglicko-český slovník elektrotechniky a elektroniky*. BEN, Brno, 1993.
- MARTINCOVÁ, O.: *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. UK Praha, 1983.
- MARTINCOVÁ, O.: *Na okraj konkurence slovtvorných prostředků*. In.: *Slovo a slovesnost*, č. 2, r. 58, 1997, s. 161 – 164.
- MARTINCOVÁ, O.: *Neologie a variantnost v současném jazyku*. *Slavia*, r. 67, č. 1-2, 1998, s. 143 – 148.
- MINIHOFFER, O. – KRATOCHVÍLOVÁ J.: *Anglicko-český slovník výpočetní techniky*. SNTL, Praha, 1987.
- POLÍVKOVÁ, A.: *K některým postojům uživatelů jazyka*. In.: *Naše řeč*, r. 75, č. 4, 1992, s. 176 – 182.
- POŠTOLKOVÁ, B.: *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny*. Academia, Praha, 1984.
- POŠTOLKOVÁ, B., ROUDNÝ, M., TEJNOR, A.: *O české terminologii*. Academia, Praha, 1983.
- ROSENBAUM, O.: *Anglicko/český chat slang slovník Internetu*. Ivo Železný, Praha 1997.
- SCHMIEDTOVÁ, V.: *Adaptace některých typů nově přejatých slov, převážně anglicismů, v současné češtině*. In.: *Slavia*, r. 62, č. 3, 1993, s. 323 – 32.
- SVOBODOVÁ, D.: *Přejatá slova v češtině z pohledu uživatelů jazyka*. In.: *Český jazyk a literatura*, č. 7-8, r. 51/2000-2001, s. 170 – 178.
- ŠMILAUER, V.: *Nauka o českém jazyku*. vyd. 5., SPN, Praha, 1980.
- ŠMILAUER, V.: *Novočeské tvoření slov*. SPN, Praha, 1971.
- ŠVEJČER, A. D., NIKOLSKIJ, L. B.: *Úvod do sociolingvistiky*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1983.
- VITOVSKÝ, A.: *Anglicko-český výkladový slovník softwaru*. AV Software, Praha, 1994.
- VORÁČEK, R.: *Slovník počítačových pojmů a zkratk*. Fortuna, Praha, 1998.

JAZYKY NESLYŠÍCÍCH

Mgr. Linda Awadová

awadova@hotmail.com

Ve svém příspěvku bych ráda věnovala pozornost jazykům neslyšících z psycho- a neurolingvistického hlediska. Nebude se jednat o vyčerpávající rozbor tohoto fenoménu, spíše o jeho pouhý náčrt zaměřený na vybrané jevy. K tomuto tématu existuje mnoho dostupné literatury pocházející především z per pracovníků a studentů působících v oboru Čeština v komunikaci neslyšících, který byl založen v roce 1998 na Filozofické fakultě Karlovy univerzity. Zájemci o komplexní rozbor a analýzu možných témat spojených s užíváním jazyka u neslyšících by se tedy měli obrátit na stránky tohoto ústavu a také na četné internetové stránky, jež jsou uvedeny v použité literatuře. V tomto článku se nejprve pokusím shrnout základní informace týkající se znakového jazyka obecně a českého znakového jazyka zvláště, dále pak bych se ráda zabývala neurolingvistickým výzkumem neslyšících. Z psycholingvistické oblasti bude věnována pozornost především jazykové akvizici neslyšících dětí. V neposlední řadě bych ráda zmínila některé zvláštnosti jazykové situace u neslyšících týkající se především jejich češtiny.

Český znakový jazyk je základním dorozumívacím jazykem neslyšících v České republice. Je považován za přirozený a plnohodnotný komunikační systém tvořený specifickými vizuálně-pohybovými prostředky, tj. tvary rukou, jejich postavením a pohyby, mimikou, pozicemi hlavy a horní části trupu. Český znakový jazyk má základní atributy jazyka, tj. znakovost, systémovost, dvojnásobné členění, produktivnost, svébytnost a historický rozměr, a je ustálen po stránce lexikální i gramatické (<http://zj.ruce.cz/>).

V anglosaské literatuře je největší pozornost věnována americkému znakovému jazyku (American sign language – zkratka ASL) a v samotné Evropě existuje nejméně 13 znakových jazyků, jež jsou již v dnešní době také zkoumány (Gordon, 146). ASL byl uveden do USA počátkem devatenáctého století na základě kreolizace starofrancouzského znakového jazyka, jež byl posléze doplněn systémy na americkém kontinentě již existujícími. Za počátek výzkumu znakových jazyků se obvykle považují 60. léta, během nichž se začalo upouštět od negativního posuzování jak znakového jazyka, tak i jeho uživatelů (Sexton, 112–113).

Co se statutu a charakteristiky znakového jazyka týče, zhruba do šedesátých let nebyl znakový jazyk považován za plnohodnotný jazyk, často byl pouze ztotožňován s pantomimou či obrázkovými (ideografickými) jazyky (Sacks, 76). V roce 1960 však publikoval William Stokoe zásadní studii *Sign Language Structure* a v roce 1965 spolu se svými neslyšícími kolegy *A Dictionary of American Sign Language*, který obsahoval okolo tří tisíc základních jednotek. Stokoe byl přesvědčen o tom, že znaky nejsou pouhými obrázky kreslenými do vzduchu, ale jsou to složité abstraktní symboly s komplexní vnitřní strukturou (Sacks, 77).

V dnešní době se věnuje pozornost právě struktuře znakového jazyka. Díky svému zdánlivě telegrafickému charakteru bývají znakové jazyky často přirovnávány k počátečním fázím jazykové akvizice, kdy dítě neužívá funkčních komponentů a uchyluje se např. k reduplikacím apod. Některými autory bývá považován za relativně „mladý“ nedokonalý jazyk, protože ve školách pro neslyšící se začal užívat relativně pozdě a také nekonzistentně, protože neslyšící děti často vyrůstají ve slyšící rodině se slyšícími rodiči, tak vzniká různá úroveň v různém věku v závislosti na prostředí apod. Tyto názory však nejsou všeobecně akceptovány (Schlesinger, Namir 100–101).

Mluvíme-li o gramatice znakového jazyka, většina autorů zastává ten názor, že znakový jazyk má gramatickou strukturu jako jakýkoliv jiný jazyk. Vyjadřuje však její jednotlivé komponenty jiným způsobem, a to novými znaky, vizuálně-prostorovými modifikacemi znaku a paralingvistickými jevy (Sexton, 1999). Sacks (1988) nazývá takovou gramatiku gramatikou prostorovou.

Obecně platí, že ve srovnání s jazyky neznakovými je ve znakových jazycích zjednodušená flexe, někteří autoři jako např. Schlesinger a Namir (1978) zastávají ten názor, že flexe v ASL chybí. S tímto názorem se však již v dnešní době většina autorů neztotožňuje. Dále výše dva jmenovaní autoři zmiňují, že na jednotky užívané znakovými jazyky nelze aplikovat klasické dělení slovních druhů, neboť chybí např. klíčové morfologické ukazatele.

Znakový jazyk podle nich také působí telegraficky, chybí v něm tedy důležité komponenty. Následující anglická věta: *I lose I club here never (já prohrát já klub tady nikdy)* by v překladu do jazyka neznakového znamenala: *Když prohraju, nikdy už do klubu nepřijdu*. Přesto však někteří lingvisté už v 60. letech pod širícím se vlivem Chomského generativního přístupu k jazyku věřili, že podobně, jako můžeme generativisticky přistupovat ke všem jazykům, můžeme tak činit i u jazyků znakových. Např. McCall se už v tehdejší době snažila vytvořit generativní gramatiku pro svůj korpus amerického znakového jazyka.

Další charakteristikou znakového jazyka je relativně volný sled znaků. Autoři Schlesinger a Namir zkoumali izraelský znakový jazyk (ISL – Israelian Sign Language), v němž je tato otázka zásadní. Pomocí experimentů, v nichž používali obrázky doprovázené komentářem např. a) *a black dog is biting a white dog* a b) *a white dog is biting a black dog*, zjistili, že neslyšící mají potíže se rozpoznáním objektu a subjektu děje právě vlivem užívání relativně volného sledu znaků (107).

Po dalších experimentech se autoři rozhodli analyzovat korpus znakové řeči a vysledovali v něm určité tendence, a to, že agent většinou předchází akci (*deaf come – neslyšící přijít*), proživatel předchází stav (*everyone happy – každý šťastný*), přívlastek následuje substantivum (*elections new – volby nové*), tak tomu je v hebrejštině a další (115). Vpodstatě zde podle autorů funguje princip adjacence, tedy bezprostřední blízkosti (přilehlosti) dvou elementů (ESČ, 22), podobně jako v jiných znakových jazycích.

Braze (2004) uvádí celou řadu dalších autorů, jež přijímají existenci kanonického pořadí konstituentů ve formě S-V-O v jednoduché větě ASL, toto pořadí může být pozměněno celou řadou syntaktických procesů (31). Podobně Sexton (1999) se ve svém článku zabývá gramatikalizací v ASL, snaží se tím tak dokázat, že ASL je plnohodnotný jazyk a vyskytují se v něm jevy podobné jako v jazyce mluveném, jen se vyjadřují jinými prostředky, viz výše. Lingvisticky zaměřenou analýzu českého znakového jazyka bohužel nemám k dispozici, proto zde nemohou být uvedeny alespoň rámcové a nejdůležitější poznatky. Lze však předpokládat, že se obecně principy fungující ve znakových jazycích budou podobat.

Tento náhled podporují i neurolingvistické studie vycházející z výzkumu neslyšících jedinců užívajících různých znakových jazyků. Bylo prokázáno, že při používání znakového jazyka se aktivují oblasti levé hemisféry, tedy hemisféry, do níž je běžně lokalizován jazyk, přestože znakový jazyk má jiný, tedy prostorově-vizuální charakter (Sacks, 93–4). Při mluvení a poslechu řeči aktivují jak slyšící, tak neslyšící lidé stejné řečové oblasti, z čehož plyne, že klasické řečové (zvukové) kortexy mají obecnější jazykovou funkci, která není závislá na modalitě, v níž se jazyk zpracovává (Koukolík, 191), stejně tak Bear et al. 2001 (660).

Prostorově-vizuální funkce jsou zpracovávány především v pravé hemisféře, a tak bychom mohli považovat právě tuto hemisféru za dominantní, co se znakového jazyka týče. Jak již bylo zmíněno výše, není tomu tak. Moderní zobrazovací metody ukázaly, že pravá hemisféra je u

znakujících jedinců využívána pro zpracovávání porozumění diskurzu a prozodických funkcí. Pokud mají neslyšící poškození této hemisféry, nedojde k afázii (porucha řeči), ale k poruchám ne-lingvistických, převážně vizuálně-prostorových schopností. Pokud je však poškozena levá hemisféra, dochází u neslyšících jedinců užívajících znakový jazyk k podobným potížím, jako u jedinců slyšících užívajících jazyk mluvený. Chyby postihující znakový jazyk jsou tak srovnávány ke klasickým projevům poškození jakéhokoliv jiného jazyka. Postižena je struktura znaku, což opět podporuje fakt, že afatické symptomy nejsou závislé na modalitě, ale jsou spojené s jakýmkoliv procesy týkajícími se lidských jazyků obecně a znakového jazyka nevyjímaje (Gordon, 147).

Z výše uvedené definice znakového jazyka je zřejmé, že se sice jedná o jazyk jako každý jiný, ale také o jazyk, který užívá jiných prostředků než jazyky „mluvené“. Proto i jeho osvojování s největší pravděpodobností bude doprovázeno odlišnostmi od osvojování např. mluvené češtiny. Neslyšícím dětem chybí přístup ke zvuku, tedy k jednomu ze základních předpokladů akvizice a vstupu do jazyka.

Slyšící děti projevují již od narození neuvěřitelné schopnosti týkající se rozeznávání jazyků. Již ve věku čtyř dnů jsou schopny rozeznat svůj mateřský jazyk od jazyků jiných. Dále mají schopnost rozlišovat dva cizí jazyky. Tato schopnost diskriminace je založena především na rytmických vlastnostech řeči. Můžeme tedy mluvit o dělení do rytmických tříd, spíše než na základě vlastností konkrétních specifických jazyků (Guasti, 40). Již při narození jsou děti schopny rozlišovat širokou škálu zvukových kontrastů. Tato schopnost dětem umožňuje vyrovnat se s fonologickými vlastnostmi jakéhokoliv jazyka, a tak se i jakémukoliv jazyku naučit. Tuto schopnost však děti postupem času ztrácejí a ve věku jednoho roku již zvuky, které nejsou relevantní pro jejich mateřský jazyk, nejsou schopny rozlišovat. Tento vývoj je nutný, aby děti vůbec mohly vstoupit do fáze osvojování slov (Guasti, 46).

Dětem neslyšícím od narození přístup ke zvuku a k těmto dovednostem chybí. Dříve proto bylo na neslyšící děti nahlíženo jako na děti, které nutně musí mít zpomalený vývoj, a to nejen jazykový. V dnešní době je názor naštěstí jiný a pokud se u neslyšících dětí objeví zpomalení jazykového vývoje, nemusí to být nutně vinou sluchového postižení, ale např. nedostatečnou komunikací s matkou, okolím apod. (Sacks, 64). Sacks však uvádí určité rozdíly ve vývoji, a to velikost slovní zásoby. Neslyšící dítě má podle jeho názoru ve věku pěti či šesti let slovní zásobu padesáti až šedesáti slov, zatímco dítě slyšící okolo tří tisíc slov (Sacks, 67). Stejně jako pro slyšící děti platí i pro neslyšící děti Lennebergovo kritické období, tedy období, po jehož uplynutí se jakémukoliv jazyku učíme mnohem obtížněji (Sacks, 83).

Právě proto, že neslyšící děti nemají přístup ke zvuku, je potřeba umožnit jim získávat zkušenosti jinou formou dorozumívání, a to znakovým jazykem. Vizuálně pohybové znaky jsou pro neslyšící děti dobře viditelné, a tak se mohou naučit znakovému jazyku spontánně, a tedy podobným způsobem, jako se děti slyšící učí jazyku neznakovému (Strnadová, 184). Jak již bylo uvedeno, počáteční fáze jazykového vývoje neslyšících dětí probíhá rozdílným způsobem, avšak podle Strnadové (1998) je možné najít určité styčné body s vývojem jazyka dětí slyšících. Reflexní křik a broukání se objevují u všech novorozenců nezávisle na tom, zda slyší, či ne. Žvatláni se však podle autorky u dětí neslyšících neprojevuje, protože dítě neslyší svůj hlas, což je důležitým předpokladem pro přechod od broukání ke žvatláni. V době, kdy slyšící dítě žvatlá, vývoj vokalizace u neslyšícího dítěte dále nepokračuje, dokonce ustává (189). Žvatláni dětí se v dnešní době věnuje velká pozornost, a to jak u dětí slyšících, tak u dětí, které neslyší. Někteří lingvisté považují žvatláni obecně za záležitost motorickou, při níž si dítě procvičuje a chystá svoje mluvní orgány k pozdější jazykové produkci. Tento přístup spadá pod tzv. motorickou hypotézu. Jiní lingvisté již však v tomto jevu spatřují mnohem více, žvatláni a zvuky, které jej

provázejí, podle nich zapadají do jazykového vývoje dítěte, mají svůj systém a logiku a jedná se o jakýsi předstupeň jazykového vývoje dítěte. V tomto případě se tedy jedná o hypotézu lingvistickou.

U neslyšících dětí se objevuje v době, kdy děti slyšící začínají žvatlat, analogické žvatláni vyjádřené pohybově (tzv. manual babbling), z čehož vyplývá, že sluchová modalita zpracování řečových informací není modalita kritická pro jazyk, jazyk je tedy amodální funkční systém, jenž během zrání tvoří fonémy a slabiky bez ohledu na modalitu vstupu nebo výstupu, také viz níže u neurolingvistické části (Petitto a Marentette, 1991 in: Koukolík, 191, Petitto et al. 2004).

Osvojování znakového jazyka je pak charakterizováno stejnými procesy, jako osvojování jazyka neznakového. Je však samozřejmě doprovázeno odchylkami vyplývajícími z charakteru komunikace mezi neslyšícími. Jedním z možných způsobů osvojování je např. pojmenovávání předmětů rodiči, zejména pak matkou, a vnímání dítěte a následné osvojování nových jednotek v tomto procesu. U dětí neslyšících je však tato situace složitější, neboť dítě nemůže zároveň sledovat znak, který maminka používá a předmět, k němuž znak odkazuje (Gallaway, 56). Přesto však mají neslyšící děti učící se znakový jazyk podle některých studií větší slovní zásobu, než děti, které se učí jazyk mluvený. Slovníky slyšících i neslyšících dětí jsou tedy nezávisle na osvojovaném jazyce zhruba stejně veliké. Také kombinace znaků se objevují v obdobném věku jako kombinace prvních slov, což je dalším důkazem toho, že děti procházejí stejnými etapami vývoje bez ohledu na jazyk, který si osvojují (Woll, 64). O dalších faktech týkajících se vývoje znakové řeči je možné se dočíst v publikaci FF UK *Problémy vzdělávání sluchově postižených* (2001), z níž v tomto článku také čerpám.

V následující části článku bych ráda věnovala pozornost češtině neslyšících. Podle mého názoru si spousta z nás vlastně nedokáže představit, jak jsou na tom neslyšící s naší mateřštinou. Spojení „naše mateřština“ jsem užila záměrně, protože jak je zřejmé z výše uvedeného náčrtu vývoje, např. děti neslyšící od narození češtinu neslyší, a tak je jejich mateřským jazykem ve většině případů jazyk znakový. Čeština pak do jejich života vstupuje později, zejména vlivem školských zařízení a aktivního osvojování. Mohli bychom tedy říci, že čeština je jejich druhým jazykem, který by v anglosaské literatuře byl označen jako L2 (L – language – jazyk) a neslyšící jedince ovládající jak znakový jazyk, tak jazyk český, bychom mohli označit za jedince bilingvní. Doskočilová (2002) se ve svém článku právě problematice bilingvismu u neslyšících věnuje a seznamuje čtenáře s tzv. *BI-BI* modelem, tedy bilingvální a bikulturním modelem vzdělávání neslyšících dětí, který se v dnešní době v procesu vzdělávání prosazuje. Často se ve spojitosti s osvojováním mluveného jazyka u neslyšících mluví o zpoždění. Toto zpoždění je však podle Woll (2002) spojeno s jistým stupněm odchylek od normálních vývojových vzorců (64).

Pokud bychom tedy u jedinců neslyšících od narození považovali za jejich mateřský jazyk znakový a češtinu za jazyk, který se učí podobně jako děti slyšící angličtinu, nebo jiný cizí jazyk, museli bychom se setkat s podobnými akvizičními jevy a tendencemi.

Hudáková (2002) se věnuje především dvěma druhům chyb projevujících se v psaných textech neslyšících. Je samozřejmě nutné podotknout, že jde o zobecnělé jevy a charakteristické rysy, které však nemusejí nutně platit vždy a u všech neslyšících. Jedná se o přidávání nadbytečných slov, často zájmen *se* a *si*, dále pak předložek. Paradoxně však výrazy podobného druhu chybí. Často dochází k záměně slovních druhů, k častému opakování několika málo větných vzorců a stereotypních frází. V textech chybí koheze a koherence, jsou používány především oznamovací věty, chybí užití trpného rodu. Časté chyby se vyskytují ve valenci sloves a předložkových pádech. Někdy se objevují i potíže s rodem substantiva a následně i chyby ve shodě. Problematická se zdá být i slovtvorba (128–129). Výše vyjmenované rysy česky psaných

textů neslyšících jedinců vznikají, podle autorky, především na základě nevhodné výuky češtiny. Jiný typ chyb se objevuje v důsledku interference českého znakového jazyka či jiného vizuálně-motorického nebo kombinovaného audio-orálního a vizuálně-motorického komunikačního systému. Jsou to např. absence spony, záměna sloves existence a vlastnictví, problematické užívání spojek, potíže se slovosledem a nadbytečné užívání zájmen (129). Speciální vydání časopisu *Čeština doma a ve světě* věnované nejružnějším aspektům komunikace neslyšících přináší kromě výše uvedených článků také ukázky textů psaných neslyšícími. V nich je možné vysledovat výše zmíněné problematické oblasti a seznámit se s dalšími rysy textů psaných neslyšícími.

V tomto článku jsem se pokusila dotknout některých témat týkajících se jazyků neslyšících. O jazycích by se u neslyšících mělo mluvit z toho důvodu, že v mnohých případech se jedná o bilingvní mluvčí, jejichž prvním, mateřským jazykem není čeština, ale jazyk znakový. Zajímavé je pak jednak sledovat způsob osvojování znakového jazyka, který je doprovázen některými odchylkami od osvojování jazyka mluveného, a jednak osvojování češtiny, ať už jako jazyka mateřského u jedinců s menším poškozením sluchu, nebo češtiny jako cizího jazyka v případě neslyšících, kteří neslyší od narození a přístup k češtině mluvené jim chybí. Přitom je však třeba mít na paměti, že znakový jazyk je jazyk jako jakýkoliv jiný, vyznačující se stejnými strukturními vlastnostmi jako jazyky mluvené. Tak se k němu v dnešní době také přistupuje a výzkumy prováděné v neuro- a psycholingvistické oblasti jenom jeho status přirozeného a plnohodnotného jazyka potvrzují.

Použitá literatura

- Bear, F. M. et al.: Neuroscience. Exploring the Brain. 2nd Edition. Lippincott Williams & Wilkins, Baltimore 2001.
- Braze, D.: Aspectual inflection, verb raising and object fronting in American sign language. *Lingua*, 114, 2004, s. 29–58.
- Doskočilová, K.: Kolik řečí umíš? In: *Čeština doma a ve světě*. 10, 2–3, 2002. s. 228–234.
- Emmorey, K. et al.: The neural correlates of spatial language in English and American Sign Language: a PET study with hearing bilinguals. *NeuroImage*, 24, 2005, s. 832–840.
- Galloway, C.: Raná interakce. In: Gregory, S. et al. (eds.): *Problémy vzdělávání sluchově postižených*. FF UK, Praha 2001.
- Gordon, N.: The neurology of sign language. Review. *Brain & Development*, 26, 2004, s. 146–150.
- Guasti, T. M.: *Language Acquisition: A Linguistic Perspective*. The MIT Press, Cambridge 2002.
- Hudáková, A.: Helena nechce hada. In: *Čeština doma a ve světě*. 10, 2-3, 2002. s. 124–129.
- Koukolík, F.: *Lidský mozek. Funkční systémy. Norma a poruchy*. 2. aktualizované a rozšířené vydání. Portál, Praha 2002.
- Petitto, L. A., Marentette, P. F.: Babbling in the Manual Mode: Evidence for the Ontogeny of Language. *Science*, 251, 1991.
- Petitto, L. A. et al.: Baby hands that move to the rhythm of language: hearing babies acquiring sign languages babble silently on the hands. *Cognition*, 93, 2004, s. 43–73.
- Petitto, L. A. et al.: Language Rhythms in Baby Hand Movements. Hearing babies born to deaf parents babble silently with their hands. *Nature*, 413, 2001.
- Sacks, O.: *Seeing Voices. A Journey Into the World of the Deaf*. University of California Press, Los Angeles 1989.
- Sexton, A. L.: Grammaticalization in American Sign Language. *Language Sciences*, 21, 1999 s. 105-141.
- Schlesinger, I. M., Namir, L. (eds.): *Sign Language of the Deaf. Psychological, Linguistic, and Sociological Perspectives*. Academic Press, London 1978.

Strnadová, V.: Současné problémy české komunity neslyšících I. Hluchota a jazyková komunikace. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 1998.

Woll, B.: Vývoj znakového a mluveného jazyka. In: Gregory, S. et al. (eds.): Problémy vzdělávání sluchově postižených. FF UK, Praha 2001.

SLOVESNÉ RÁMCE V ČEŠTINĚ

Dana Hlaváčková, Karel Pala

1. Úvod

Na Fakultě informatiky Masarykovy univerzity (FI MU) v Brně probíhají již několik let práce na vytvoření a rozšíření slovníku povrchových a hloubkových valenčních rámců českých sloves. V roce 1997 vznikl první elektronický Slovník povrchových valenčních rámců BRIEF (Pala, Ševeček 1997) obsahující 15 000 sloves a přes 50 000 valenčních rámců. V letech 2001 až 2003 byla v rámci projektu Balkanet využita data z Českého WordNetu, Euro WordNetu a Princeton WordNetu pro návrh a zápis povrchových a hloubkových valenčních rámců do Českého WordNetu. V současné době jsou využívány dostupné elektronické zdroje týkající se slovesných valencí pro vybudování rozsáhlého slovníku VerbaLex, který kromě povrchových a hloubkových valenčních rámců zachycuje další relevantní informace týkající se českých sloves. Naší snahou je zpracovat co největší počet sloves s podrobným rozčleněním jejich významů a s co nejpřesnějším popisem existujících valenčních vazeb. Po převodu BRIEFu do formátu VerbaLex bude rozsah lexikonu činit minimálně 16 000 slovesných lemmat. Pro srovnání: Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost obsahuje zhruba 12 000 sloves, Slovník spisovného jazyka českého 30 000 sloves a morfologická databáze vytvořená na FI MU v Brně přibližně 40 000 sloves. Stávající VerbaLex obsahuje prozatím 1967 sloves, 1806 valenčních rámců a celkem 3282 slovesných významů. Díky formátům, ve kterých je slovník zpracován, bude využíván pro strojové zpracování českého jazyka a současně bude sloužit jako uživatelsky orientovaný elektronický slovník pro lingvistické studie, uvažuje se také o vydání slovníku tiskem.

2. Zdroje a inspirace

Pro budování slovníku VerbaLex bylo využito několika dostupných elektronických zdrojů, v různých formátech a o různé velikosti, obsahujících informace o slovesných valencích. Prvním zdrojem je již výše zmíněný slovník BRIEF, který byl zpracován ve dvou formátech: *brief* – určen pro strojové zpracování a *verbose* – určen pro uživatele, data z formátu *brief* jsou převedena na slovní vyjádření. Viz *Příklad 1*.

Příklad 1:

brief

opustit <v>hPTc4,hPTc4-hPTc3r{kvůli},hPTc4-hPTc4r{pro}

verbose

opustit

= koho|co

= koho|co & kvůli komu|čemu

= koho|co & pro koho|co

Slovník BRIEF je jedinečný svým velkým rozsahem, pro naše potřeby v něm však chybí zohlednění významové homonymie sloves, valenční rámce jsou uváděny pouze pro jednotlivá slovesná lemmata.

Obohacení valenčních rámců sémantickými rolemi bylo poprvé použito při zápisu valencí do české sémantické sítě WordNet, do které bylo zaznamenáno celkem 1500 povrchových a hloubkových valenčních rámců. Rámce byly zapisovány v souladu se strukturou wordnetu, jehož základním stavebním prvkem je synonymická řada (synset) a typickým znakem rozlišování jednotlivých slovesných významů. V současnosti je k dispozici projekce mezi českými a anglickými ekvivalentními synsety v Princetonském WordNetu (a obdobnými v jiných jazycích), jež je zajištěna prostřednictvím tzv. mezijazykového indexu (Interlingual Index) vyvinutého v rámci projektu EuroWordNet (Vossen 1998). Viz *Příklad 2*.

Příklad 2:

Princeton WordNet

Synonyms: abandon:5, forsake:1, desolate:1, desert:1

Definition: *leave someone who needs or counts on you; leave in the lurch*

Czech WordNet

Synonyms: opustit:6 (opouštět), nechat:9 (-)

Valency:

kdo1*AG(person:1)=koho4*PAT((person:1)|(animal:1))?(kvůli komu3|pro
koho4)*CAUSE(person:1)

Valency:

kdo1*AG(person:1)=koho4*PAT((person:1)|(animal:1))?(kvůli čemu3|pro
co4)*CAUSE(cause:4)

Nevýhodou tohoto zpracování slovesných valencí bylo pracné ruční zapisování rámců, nepřehledné a špatně čitelné zobrazení rámce a jeho pouze textový formát. Pro srovnání s jinými obdobnými slovníky a využití dat pro strojové zpracování, byly původní rámce převedeny do stávajícího formátu VerbaLexu.

Významným zdrojem inspirace byl pro nás také valenční slovník VALLEX 1.0 vytvořený v Centru počítačové lingvistiky MFF UK v Praze (Lopatková, Žabokrtský) v rámci projektu Prague Dependency Treebank. Poslední verze obsahuje 4400 valenčních rámců pro 1800 českých sloves. U sloves jsou rozlišovány jejich významy (pravděpodobně podle SSČ) a v každém rámci jsou zaznamenány tzv. funktoři (sémantické role). Viz *Příklad 3*.

Příklad 3:

~ ned: opouštět dok: opustit

+ ACT(1;obl) PAT(4;obl) CAUS(kvůli+3,pro+4;typ)

VALLEX 1.0 je prezentován v html formátu jako prohlížeč přístupný po internetové síti, stejného formátu bylo využito také pro slovník VerbaLex. Tyto dva slovníky se odlišují v několika významných bodech. Především jsou ve VALLEXu 1.0 valenční rámce zpracovány pro jednotlivá slovesa, kdežto základem VerbaLexu jsou slovesné synonymické řady, v souladu s

wordnetovou strukturou. Pro každý slovník je také využit jiný systém rozlišování sémantických tříd sloves. Nejpatrnější rozdíl je v odlišných inventářích sémantických rolí.

Zdrojem informací byl také slovník Slovesa pro praxi (Svozilová, Prouzová, Jirsová 1997), který obsahuje 767 sloves se zpracovanými valenčními rámci, bohužel dostupný pouze v tištěné podobě.

Při práci na slovníku jsou využívány také další zdroje informací o českých slovesech. Informace o slovesných významech, valenci, synonymii, vidu a ustálených slovních spojeních lze rychlou cestou získat především z elektronických verzí Slovníku spisovné češtiny, Slovníku spisovného jazyka českého, Slovníku české frazeologie a idiomatiky a Slovníku českých synonym. Příklady užití slovesa ve větě a přehled o užívání jednotlivých valenčních vazeb se standardně získávají vyhledáváním v českých korpusech SYN2000 (ÚČNK) a ALL (FI MU) pomocí nástroje Bonito2 (Rychlý 2000).

3. VerbaLex - informace o slovesech

Ve slovníku VerbaLex jsou informace o slovesech zachyceny následujícím způsobem. Hlavičku každého záznamu tvoří synonymická řada platná pro daný slovesný význam. Ten je označen, obdobně jako ve WordNetu, pořadovým číslem za slovesem. Způsob zápisu synsetu nese také informaci o existujících vidových dvojicích. Pokud daný význam slovesa a valenční rámec platí pro oba členy vidové dvojice, je na prvním místě zaznamenáno perfektivum s číslem významu a za ním v závorce imperfektivum, které skrytě přebírá stejné číslo viz *Příklad 4(1)*. V případě, že se významy a valence vztahují jen k perfektivní či imperfektivní podobě slovesa, je každá zaznamenána zvlášť s vlastním číslem. Pod synsetem je uvedena jeho podmnožina, pro kterou platí daný valenční rámec. U sloves je zkratkou zaznamenán jeho vid (pf, impf, biasp) viz *Příklad 4(2)*. Slovesa ze synsetu, pro která daný valenční rámec neplatí, jsou uvedena za položkou -synon: viz *Příklad 4(4)*. Následuje samotný rámec, se zápisem valence a sémantickými rolemi viz *Příklad 4(3)* a příklady užití slovesa v daném významu a s daným valenčním doplněním viz *Příklad 4(5)*. Položka -use: zachycuje způsob užití slovesa - doslovný (*prim*), přenesený (*posun*), idiomatický (*idiom*) viz *Příklad 4(6)*. Poslední položka zápisu odkazuje k označení sémantické třídy, do které slovesa z uvedené synonymické řady patří viz *Příklad 4(7)*. Tyto třídy jsou založeny na principu sémantických tříd podle B. Levinové (Levin 1993) a byly převzaty z projektu VerbNet (Palmer 1998). Velmi podrobné členění významů sloves na 395 tříd pro angličtinu bylo pro potřeby českého jazyka zredukováno na 100 tříd.

Příklad 4:

(1) **OPUSTIT:6(OPOUŠTĚT), NECHAT:9**

(2) pf: opustit:6 impf: opouštět pf: nechat:9

(3) -frame: AG(kdo1;<person:1>;obl)+++VERB+++PAT(koho4;<(person:1)|(animal:1)>;obl)

(4) -synon:

(5) -example: dok: *opustila své děti*

(5) -example: dok: *opustil svého psa*

(6) -use: prim

(7) -class: leave

Vlastní valenční rámec zachycuje valenční vazby slovesa na morfoložické a syntaktické úrovni. Informace o vyžadovaném doplnění slovesa jsou prezentovány přímými a předložkovými pády s vyznačením čísla pádu a vyjádřením obligatornosti či fakultativnosti valenční vazby. Různým způsobem zápisu je zachyceno doplnění substantivy a adjektivy (s rozlišením životnosti a neživotnosti), infinitivní a adverbialní doplnění, doplnění vedlejší větou a nejfrekventovanější ustálená slovní spojení viz *Příklad 5*. Značka VERB naznačuje polohu slovesa ve větě. V případě bezpodmětových větných struktur je subjekt nahrazen značkou ISUB viz *Příklad 6*.

Příklad 5:

adjektivní doplnění	+++ATTR(jaký1;<[a]>;opt)
adverbialní doplnění	+++MAN(jak;<[b]>;opt) +++LOC(kam;<[b]>;opt) +++TIME(kdy;<[b]>;opt)
doplnění vedlejší větou	+++INFO(aby;<info:1>;obl)
infinitivem	+++ACT(inf;<[v] act:1>;obl)
ustáleným slovním spojením	+++DPHR(kam;'až'[k6];obl)

Příklad 6:

DÁT SE:1(DÁVAT SE), PUSTIT SE:1(POUŠTĚT SE), ZAČÍT:1(ZAČÍNAT)

pf: dát se:1 impf: dávat se pf: pustit:1 impf: pouštět se
 -frame: ISUB+++VERB+++PHEN(do čeho2;<downfall:2>;obl)
 -synon: pf: začít:1, impf: začínat
 -example: dok: *dalo se do deště*
 -use: prim
 -class: begin

Ve valenčním rámci jsou zachyceny také sémantické vazby slovesa, sémantické role, které naznačují se kterými významovými třídami se dané sloveso pojí.

4. Sémantické role

Pro zachycení významů nacházejících se v okolí slovesa byl vytvořen dvojstupňový systém zápisu. Na prvním místě stojí tzv. hlavní sémantická role (1st level semantic role), která je v rámci prezentována zkratkou velkými písmeny. Tyto zkratky tvoří stabilní a uzavřený inventář 38 rolí. Každá z nich pod sebe zahrnuje jednu významovou oblast, kterou je možno dobře rozpoznat a specifikovat. Např. ART(ifact) - lidské výrobky, ACT(ivity) - lidské činnosti, INS(trument) - nástroje, COM(munication) - oblast komunikace, EVEN(t) - události, LOC(ation) - místo, TIME - čas apod. Pro stanovení těchto významových oblastí a jejich pojmenování bylo využito WordNetu, ve kterém jsou významy a synsety zapojeny ve stromové struktuře zachycující hypero-hyponymické vztahy. Na základě vrcholových hyperonym ve WordNetu byla v rámci projektu EuroWordNet (Vossen 1998) stanovena tzv. Top-Ontology, vrcholová ontologie. Pro nalezení dobře definovatelných sémantických skupin jsme sledovali zpáteční cestu od Top-

Ontology ke konkrétním vrcholovým hyperonymům a vybrali jsme ta hyperonyma, která svou definicí popisují relevantní význam (sémantickou roli) a větví se na odpovídající a očekávaná hyponyma viz *Příklad 7*. Jde převážně o literály (slova, části synsetů) s číslem významu 1, 2 – tedy o základní významy, které převážně patří do skupiny tzv. Base Concepts (Vossen 1998).

Příklad 7:

Top-Ontology - **Object**

WordNet - **object:1**

Definition - *a tangible and visible entity; an entity that can cast a shadow*

1st level semantic role - **OBJ**

Top-Ontology - **Communication**

WordNet - **communication:2**

Definition - *something that is communicated by or to or between people or groups*

1st level semantic role - **COM**

Každá hlavní role je provázána s tzv. vedlejšími sémantickými rolemi (2nd level semantic role), které tvoří otevřený inventář odkazů na literály v Princeton WordNetu, což jsou převážně hyponyma vrcholového hyperonyma použitého pro vytvoření a definování hlavní sémantické role. Odkazy do WordNetu umožňují blíže specifikovat významové skupiny, se kterými se sloveso pojí. Pro některá slovesa je tato specifikace velmi konkrétní viz *Příklad 8*.

Příklad 8:

PORODIT:1, RODIT:1, ZPLODIT:2, PLODIT:3, MÍT:4

pf: porodit:1 impf: rodit:1 pf: zplodit:2 impf: plodit:3 impf: mít:4

-frame: AG(kdo1;<woman:1>;obl)+++VERB+++PAT(koho4;<child:2>;obl)

-synon:

-example: dok: **žena porodila syna**

-use: prim

-class: give_birth

Výhodou dvojestupňového zápisu je také možnost nahrazování vedlejší sémantické role užitě ve valenčním rámci jejími dalšími hyponymy. Například odkaz *beverage:1* je hyperonymem pro všechny druhy nápojů, odkaz *body part:1* zahrnuje všechny části lidského těla.

5. Perspektiva

V současné době probíhají práce na rozšíření stávajícího slovníku VerbaLex, několik editorů převádí a doplňuje valenční rámce ze slovníku BRIEF do formátu VerbaLexu. Prozatím bylo zpracováno přibližně 5000 slovesných lemmat. Data získaná z tohoto slovníku budou využita především v oblasti automatické syntaktické analýzy. Valenční rámce budou sloužit pro přesnější automatické rozeznání větné struktury a tím i pro generování správných závislostních stromů.

Zápisy valenčních rámců na úrovni sémantických rolí nabízejí využití pro oblast strojového překladu, na této úrovni by rámce měly být jazykově nezávislé a převoditelné do cizích jazyků.

Bibliografie:

Hlaváčková, D. - Horák, A.: Transformation of WordNet Czech Valency Frames into Augmented VALLEX-1.0 Format. In: *Proceedings of 2nd Language & Technology Conference*. Poznan 2005, s. 310-313.

Levin, B: *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago, The University of Chicago Press 1993.

Lopatková, M. - Žabokrtský, Z. - Skwarska, K. - Benešová, V.: *Tektogramaticky anotovaný valenční slovník českých sloves*. Technická zpráva. Praha, MFF UK 2002.

Lopatková, M. - Žabokrtský, Z.: Valency Frames of Czech Verbs in VALLEX 1.0. In: *HLT-NAACL 2004 Workshop: Frontiers in Corpus Annotation*.

Boston, Association for Computational Linguistics 2004, s. 70-77.

Pala, K. - Ševeček, P.: Valence českých sloves. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Masarykovy univerzity*, Brno 1997, s. 41-54.

Palmer, M. - Rosenzweig, J. - Dang, H. T. - Kipper, K.: Investigating regular sense extensions based on intersective Levin classes. In: *Coling/ACL-98, 36th Association of Computational Linguistics Conference*. Montreal 1998, s. 293-300.

Rychlý, P.: *Korpusové manažery a jejich efektivní implementace*. Dizertační práce Masarykova univerzita, Fakulta informatiky, Brno 2000.

Straňáková-Lopatková, M. - Žabokrtský, Z.: Valency dictionary of Czech verbs: Complex tectogrammatical annotation. In: *Proceedings of LREC2002*. ELRA 2002, volume III, s. 949-956.

Svozilová, N. - Prouzová, H. - Jirsová, A.: *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves*. Praha, Academia 1997.

Vossen, P. - Bloksma, L. et al.: *The EuroWordNet base concepts and top ontology*. Technical Report Deliverable D017, D034, D036, WP5 EuroWordNet, LE2-4003. University of Amsterdam 1998.

KAREL POLÁČEK (1892–1945) A NĚKOLIK PARADOXŮ

Michal Křístek

Téma tohoto příspěvku vyžaduje mimo jiné i poměrně aktivní spolupráci čtenáře – úvodem je prezentováno několik faktů, které sám pokládám za paradoxy, a z dalších informací si pak čtenáři mohou utvořit názor, do jaké míry se podle jich názoru o paradoxy skutečně jedná.

Za prvé: Poláček nikdy nepublikoval jedinou báseň – a jeho bibliografie (Mědílek 1997) obsahuje asi 5 000 původních položek –, ale jeho texty jsou plné původních neobvyklých metaforických vyjádření, i když je samozřejmé, že právě u metafor není posuzování původnosti nic jednoduchého ani jednoznačného. Jako příklad mohou posloužit alespoň některá z celkem zhruba 1 400 přirovnání obsažených v Poláčkově pentalogii o okresním městě – příklady jsou vybrány především pro ilustraci, neuvádím tedy ani jejich přesnou lokalizaci v původním textu: *malá očka rychle tékají jako bublinka ve vodováze; psi se zakroucenými chvosty v podobě hodinového pera; vchod se podobal zívajícím ústům; záhony byly souměrně rozděleny pískovými pěšinami jako přihrádky v registratuře.*

Další, dá se říci dvojitý paradox: Poláčkova situace byla po finanční stránce nejlepší v době hospodářské krize na počátku 30. let 20. stol. a po osobní stránce byl asi nejšťastnější začátkem protektorátu – tedy v době, kdy ve všem ostatním jeho situace, stejně jako situace ostatních Židů, kteří neemigrovali, byla velice komplikovaná.

A konečně – Poláček se velice ironicky vyjadřoval k romantickým vztahům, k citovým vzplanutím i k manželství jako k instituci, ale nakonec se pravděpodobně rozhodl jít na smrt, aby nemusel opustit ženu, kterou miloval; pro úplnost je vhodné dodat, že se nejednalo o jeho manželku Adélu, ale o družku Doru Vaňákovou.

Následují vybrané informace a odkazy na zdroje, z nichž lze vyjít při výše nabídnutých úvahách, do jaké míry se jedná, nebo nejedná o paradoxy. Pro údaje o Poláčkově životě a díle to je zatím nejpodrobnější monografie na toto téma (Hájková 1999) a Poláčkova bibliografie (Mědílek 1997); rodinné vzpomínky jsou obsaženy v dalších uvedených zdrojích (Jelinowicz 1995, Jelinowiczová 1998, Jelinowiczová 2001). Protože soupis Poláčkových prací je poměrně dobře dostupný také v různých slovníkových příručkách (nověji např. Opelík, red. 2000), bude následující přehled zaměřen hlavně na údaje z Poláčkova života.

Karel Poláček se narodil 22. března 1892 v Rychnově nad Kněžnou v rodině židovského obchodníka Jindřicha Poláčka. Poláčkův rodný dům v Palackého ulici byl r. 1968 zbourán; na jeho místě dnes stojí policejní stanice (pro úplnost lze dodat, že v domě na rychnovském náměstí, kde měl Poláčkův otec obchod, se v současné době nachází pobočka banky). Poláčkova rodina byla poměrně početná – Jindřich Poláček měl se svou první manželkou Žofií celkem šest synů: seřazeno od nejstaršího k nejmladšímu to byli Arnošt, Kamil, Ludvík, Karel, Wilibald a Zdeněk. Když bylo Karlu Poláčkovu sedm let, tedy r. 1899, jeho matka zemřela na tuberkulózu. Jindřich Poláček se pak znovu oženil a se svou druhou manželkou Emilií měl ještě dceru Bertu a syna Milána.

Už z tohoto rámcového přehledu je patrné, že situace ztvárněné v Poláčkových dílech často vycházejí z jeho autentických zážitků a zkušeností - snad nejvýrazněji se to projevuje

v pentalogii o okresním městě a v knize *Bylo nás pět* (1946), ale třeba také v povídce *Paměti o válce rychnovské* (1935). Poláček sám v rozhovoru pro *Lidové noviny* z prosince 1937, publikovaném u příležitosti vydání románu *Podzemní město* v *Knihovně Lidových novin*, řekl ke způsobu své práce toto: „*Jako malý kluk jsem měl ctižádost roztrhnout poupě máku a rozvinout je v plný, neporušený květ. Tak si má také počínati romanopisec. Vzít si zárodek faktu, nějaký charakteristický znak, který pak, když je dobře domyšlen, musí dáti obraz života. Naopak, obkreslí-li život tak, jak je, vznikne vám z toho zmatená fantazie. [...]*“

Zajímavým doplňkem k této charakteristice Poláčkovy tvůrčí metody může být příhoda, na kterou vzpomíná opět MUDr. R. Pivec: když jako chlapi jednou svolávali kozy z pastvy, objevil se u nich pán, který jim k jejich překvapení dal korunu a chtěl, aby kozy zavolali ještě jednou, tak jak to obvykle dělají; později zjistili, že to byl Karel Poláček (Pivec, 1995, s. 57).

V Rychnově Karel Poláček v letech 1898-1903 vychodil obecnou školu a začal studovat na tamějším gymnáziu Z rychnovského gymnázia musel Karel Poláček v kvintě pro neprospěch odejít (jiná verze uvádí, že důvodem odchodu bylo to, že si ještě spolu s jedním spolužákem přivázali k nohavicím zvonky, což bylo charakterizováno jako provokace) a od podzimu 1908 přešel na pražské gymnázium v Truhlářské ulici, kde také r. 1912 maturoval. Po maturitě začal Poláček studovat práva na Karlově univerzitě, studia však nedokončil – vypukla první světová válka a on musel narukovat. Absolvoval důstojnickou školu a získal hodnost četaře rakousko-uherské armády, prošel ruskou, srbskou a italskou frontu; koncem války byl v Srbsku zajat. V lednu 1919, po návratu do Prahy, nastoupil Poláček jako úředník ve vývozní a dovozní komisi (v pozdějším Úřadě pro zahraniční obchod). V dubnu 1919 složil na pražské právnické fakultě historickoprávní státní zkoušku, ve studiu však dále nepokračoval. V srpnu 1920 se Poláček oženil se svou studentskou láskou Adélou Herrmannovou, v květnu následujícího roku se jim narodila dcera Jiřina (1921–2001). Od svého odchodu z úřadu na podzim 1922 se Poláček věnoval především psaní.

V této souvislosti by myslím bylo vhodné uvést, bez nároku na původnost tohoto postřehu, že v době, kdy Poláček začíná publikovat své první práce, tedy cca ve 20. letech 20. stol., vstupuje do literatury rovněž generace autorů mladších zhruba o deset let. Je to např. Vítězslav Nezval, Jaroslav Seifert, Karel Teige, František Halas – většinou tedy básníci a stoupenci tehdy moderních směrů (zvláště proletářské umění, poetismus, později surrealismus). Zmíněný věkový rozdíl není příliš velký, právě v té době však byl myslím velice důležitý: výše uvedení autoři totiž na rozdíl od Poláčka nemuseli narukovat do první světové války, a měli tedy podstatně jiné životní zkušenosti než on (ale ani atmosféra míst mimo frontu, kde své dospívání prožili oni, samozřejmě nebyla idylická). Navíc oni po válce teprve vstupovali do života, kdežto Poláček už měl za sebou mnohem více zkušeností a před sebou více povinností, což vyplývá i z připomenutého věkového rozdílu (jim bylo kolem dvaceti let, zatímco jemu zhruba třicet). Poláček ve svých sloupcích a fejetonech často ironizoval – a možná i s trochou lítosti, že sám už je v jiné situaci; to je ovšem další domněnka – ctižádnostivé mladé umělce, ale sám sebe také, byť pro účely parodie, uměl vyjadřovat jejich jazykem (*Srkaje slámkou koktajl, jsi báseň, kterou netřeba psát*).

Seznámení s Josefem Čapkem a později také s Karlem Čapkem přivedlo Poláčka v polovině 20. let na schůzky pátečníků, stal se rovněž členem pražského Společenského klubu, jeho profesní dráha se slibně rozvíjela. V rodinném životě se však vyskytly problémy - mezi Poláčkem a jeho manželkou postupně narůstalo odcizení, které bylo ještě umocněno zhruba od poloviny 30. let Poláčkovou známostí s JUDr. Dorou Vaňákovou a které nakonec

na podzim 1939 vyústilo v rozvod Poláčkova manželství (Poláčkova manželka Adéla se po rozvodu odstěhovala do Rychnova nad Kněžnou, r. 1942 byla deportována do Terezína a odtamtud r. 1943 do Osvětimi, kde zahynula).

Stejně jako na ostatní Židy v protektorátě i na Karla Poláčka se vztahovala nejrůznější opatření diskriminačního rázu (blíže viz Moulis, 1987, s. 99; dále jsou uvedeny pouze některé položky). Židům byl postupně zakázán například přístup do veřejných sadů, divadel, kin, knihoven, poštovních úřadů, v hostincích a kavárnách měli mít vyhrazenou zvláštní místnost, od vypuknutí války v září 1939 měli zakázáno po 20. hodině vycházet na ulici, od října 1941 nesměli bez úředního povolení prodávat ani věnovat svůj majetek; v téže době byla Židům uložena povinnost nosit žlutou hvězdu. Diskriminace Židů se projevovala také v systému válečného přidělového hospodářství – jen během roku 1941 byly Židům postupně zrušeny přiděly jablek, cukru, cibule, vína a kávy.

Ještě před vypuknutím druhé světové války stačil Poláček s pomocí dr. Vaňákové poslat svou dceru do Anglie, sám však zůstal v protektorátu. Do července 1943 Poláček pracoval pro Radu židovských starších; pak byl společně s dr. Vaňákovou deportován do Terezína. O příčinách deportace do Terezína existují rozporuplná svědectví: v zásadě se jedná o to, že představitelé židovské náboženské obce měli zájem Poláčka jakožto prominenta udržet nejprve v Praze a později v Terezíně; o dr. Vaňákovou zájem tohoto druhu neměli, Karel Poláček však trval na tom, že nesmějí být rozděleni. Zdá se tedy, že odchod do Terezína byl Poláčkovým rozhodnutím vyplývajícím z přání být nablízku své družce. Pokud jde o pobyt v Terezíně, existují svědectví o Poláčkových kulturně-osvětových přednáškách (například na téma jeho zkušeností jakožto soudního zpravodaje). Karel Poláček i dr. Vaňáková z Terezína odjeli 19. 10. 1944 transportem do Osvětimi. Až do počátku 90. let bylo toto datum bráno i jako orientační datum Poláčkova úmrtí – předpokládalo se, že krátce poté zahynul v plynové komoře (stejně jako dr. Vaňáková), během 90. let se však toto datum dalšími výzkumy podařilo upřesnit – Poláček pravděpodobně zahynul koncem ledna 1945 na pochodu smrti (blíže viz Franěk, 1998).

Hodnocení významu Karla Poláčka pro českou literaturu však tato změna myslím příliš neovlivnila: podstatné je především dílo, i když čas od času je pravděpodobně užitečné, jako například teď – při jednom z Poláčkových výročí, připomenout si také některá fakta spjatá s jeho životem – a třeba právě z hlediska různých možných paradoxů.

Literatura:

FRANĚK, J. 1998. Poláčkův konec. In KOLÁR, J., ed. 1998. Lidové noviny a Karel Poláček. Boskovice: Albert, s. 65-66.

HÁJKOVÁ, A. 1999. Knižka o Karlu Poláčkově. Praha : Academia.

JELINOWICZ, M. 1995. Tři kapitoly. In KOLÁR, J., ed. 1995. O Karlu Poláčkově a o jiných. Boskovice : Albert, s. 51-56.

JELINOWICZOVÁ, J. 1998. Můj otec Karel Poláček. In KOLÁR, J., ed. 1998. Lidové noviny a Karel Poláček. Boskovice : Albert, s. 210-218.

JELINOWICZOVÁ, J. 2001. Můj otec Karel Poláček. Vzpomínky (nejen) na Karla Poláčka. Rychnov nad Kněžnou: Městský úřad.

MĚDÍLEK, B. 1997. Bibliografie Karla Poláčka. Předmluva J. Kolár. Praha : Nakladatelství Franze Kafky.

MOULIS, M. 1987. Sto dní na vrcholu moci. Praha: Mladá fronta.

OPELÍK, J., red. 2000. Lexikon české literatury: osobnosti, díla instituce. Díl 3/II, P–Ř. Praha : Academia.

PIVEC, R. 1995. O panu Poláčkově a lidech z okresního města. In KOLÁR, J., ed. 1995. O Karlu Poláčkově a o jiných. Boskovice: Albert, s. 56-62.

POZNÁMKA K LYRISMU V KUNDEROVĚ ROMÁNU ŽIVOT JE JINDE

Adam Kovář

1. ÚVOD

Jakým způsobem na čtenáře působí román *Život je jinde*? Jednu z možných odpovědí explicitně podává přímo Kundera, neboť – kromě autora – má ve zvyku hrát zároveň roli čtenáře i literárního vědce. Sám si interpretuje svá díla a sám ukazuje svým interpretům přímo ve svých dílech tu „správnou“ cestičku interpretace. Stejně tak i v tomto případě poskytuje čtenáři náповědu pojmem **lyrismus** (jenž je také základním existenciálním tématem tohoto románu¹⁵):

(...) za ním v dálce je uzavřený svět jeho dětství a před ním v podobě bývalého spolužáka svět činů, cizí svět, jehož se bojí a po němž zoufale touží.

V tomto obraze je obsažena základní situace nedospělosti; lyrismus je způsob, jak té situaci čelit. Člověk vypuzený z bezpečné ohrady dětství touží vstoupit do světa, ale protože se ho zároveň bojí, vytváří si z vlastních veršů umělý, náhradní svět. (Kundera 1979:257)¹⁶

Co je o lyrismu řečeno explicitně v románu, tedy **co** se vypráví?

Lyrika je území, na němž se jakékoli tvrzení stává pravdou. (...). Genius lyriky je genius nezkušenosti (S. 250). Revoluce a mládí patří k sobě (S. 191).

Nabízí se srovnání s tím, co je o lyrismu řečeno románem samotným, tedy **jak** se vypráví: Lyrikové chtějí vytvořit jiný svět (Vytvářejí si virtuální realitu. Poezie, coby umělý znak, nahrazuje skutečnost). Lyrismus je spojován s touhou provést revoluci. Románem je proplétán lyrický leitmotiv Apollóna.

Kunderův autorský vypravěč se v textu stále více, zřetelněji subjektivizuje a stává se specifickou postavou-hypotézou, rozevírající, ale současně garantující sémantický prostor textu. (Kubiček 2001:38)

Proto je možné srovnat lyrismus de facto dvou postav, tedy dvou znaků. Lyrismus vypravěče s lyrismem postavy Jaromila.

Příčemž vypravěč (...) je postavou bez těla, redukovanou na jedinou funkci – vyprávění. Je tedy nulovým stavem, stupněm postavy. (...) Vzniká nový typ kunderovského vypravěče vybaveného ironií a analytickou nemilosrdností coby svými základními atributy. (...) Postupně se vypravěč zabydluje v roli interpreta textového světa. (Kubiček 2001:53n.)

Nespoléhám zde na údajnou platnost Kunderovy sebereflexe a reflexe jeho vlastních děl. Naopak se musím ptát, co Kundera svým pojetím lyrismu čtenáři podsouvá pod rukou a s čím je skutečně možné souhlasit. Bude tedy lépe vystavět definici lyrismu od základů.

Podle Žilkovy definice se lyrika zakládá *na tlumení dějovosti a na simultánním řazení prvků.*

(...) V dramatu a epice převládá následnost motivů (a+b+c+d), zatímco v lyrice se jednotlivé motivy a lyrické výpovědi kladou jakoby „pod sebe“, přičemž vyjadřují jednu základní myšlenku, ideu, autorský záměr.

Rozvíjení základního motivu se uskutečňuje simultánně, na principu osvětlení téhož jevu z rozdílných pohledů. Obrazy kladené „pod sebe“ se vyznačují jadrností, stručností, subjektivností a expresivností (Žilka 1987:208n.)¹⁷.

Zde je nutné si uvědomit vágnost termínů **lyrika** a **lyrismus**. Zatímco **lyriku** chápeme tradičně jako literární druh, **lyrismus** je možné vysvětlit jako tendenci k lyrizování. A hned se nabízí další otázka: Co je to **lyrizování**? Lyrizováním rozumím povznášení se nad běžnou každodenní skutečnost; odpojení se od vztahů, které člověka se skutečností provazují; rozkrývání „vyšších významů“ tam, kde „ve skutečnosti“ nejsou. Je to útek od skutečnosti. *Lyrik* ze skutečnosti utíká (vytváří si vlastní virtuální poetický svět) namísto toho, aby se zapojil do světa reálného, souzněl

¹⁵ Původně se román měl jmenovat *Věk lyrismu*.

¹⁶ Dále jen (S. 257).

¹⁷ Žilkovy citáty přeložil autor.

s ním. Skutečnost mu tak uniká, přičemž *lyrik* to sleduje s melancholickým do sebe zahleděným povzdechem a pohnut, ba smuten, se takto **cyklí**, neboť lyrizuje o to intenzivněji.

2. DICHOTOMIE

Pro podrobnější prozkoumání termínu **lyrismus** můžeme rozdělit jeho význam na dvě odlišné, vzájemně však související části: lyrismus **tematický** a lyrismus **jazykový** (kterým se zde pro rozsah práce není možné zabývat podrobně). Přičemž **tematický** lyrismus je možno hledat v různých **dichotomiích**, které rovněž prorůstají celým románem.

A proč jsou dichotomie **lyrické**? Je to určité kategorizování, byť i vycházející z reálného světa. Připomínám Žilkova slova citovaná již výše: *Rozvíjení základního motivu se uskutečňuje simultánně, na principu osvětlení téhož jevu z rozdílných pohledů.* (Žilka 1987:209). Stejně tak simultánně se rozvíjí základní motiv – *lyrik* – v Kunderově románu a je osvětlen minimálně ze dvou rozdílných pohledů. Jde o vztah Jaromila a Xavera, kteří se navzájem osvětlují, vysvětlují a přinášejí tak komplexnější obraz postavy postižené lyrismem.

A proč jsou dichotomie **lyrizující**? V případě, že je takovéto kategorizující uchopování skutečnosti dovedeno do extrému, roubováno na neadekvátní situace, přičemž je těmito situacemi samo bořeno, pak je takovéto kategorizování pouze rádo by vědecké, rádo by moudré, nepravdivé, scestné, a tedy lyrizující. Byť, jak tvrdí vypravěč románu: *Lyrika je území, na němž se jakékoli tvrzení stává pravdou.* (S. 250)

Mezi ty nejzásadnější dichotomie patří např. rozlišení těla a duše nebo dichotomie vnějšího a vnitřního obrazu (viz tabulku č. 1) či dichotomie velké historie dějin a malé historie života (tamtéž). Zde lze také hovořit o kontrastech. A jelikož se váží k tematickému lyrismu, proč je rovněž nespecifikovat atributem jakožto kontrasty **tematické**. Jak píše Žilka:

*Na nejvyšší úrovni je tematický kontrast daný protikladem **svůj-cizí** (my – oni) a je zabudovaný do díla prostřednictvím konfliktu, napětí a řešení tohoto konfliktu. (...) V lyrice se kontrast zakládá na stavění jazykové stylistických prvků proti sobě, na kontrastu výrazu a převládá v ní simultánnost. **Stručnost a výstižnost je základním předpokladem pro vznik lyrického textu.*** (Žilka 1984)

Kupení nových pojmů si žádá další vysvětlení. **Kontrast** je protiklad. Liší se od **dichotomie**, jež je rozdělením původního celku na dva podcelky. Přesto se může stát, že se tyto termíny překryjí a pro tutéž entitu budou oba adekvátní.

Jaromil není básník onoho imaginativního typu, který by mohl na papír rovnou vrhat všechno, co jej napadá, a nic neměnit. Což můžeme usuzovat i z jiných než tvůrčích situací, projevujících se např. už takovou banalitou, jako když si Jaromil v dětství uvědomoval, že je považován (tedy pouze považován, nikoli že se tak sám cítí) za výjimečné dítě, že je (...) *dítětem pronášejším významná slova* (...) (S. 29) a **měl by** tedy ve vybraných chvílích něco výjimečného říct. Nikdy však nevěděl co. Viz v tabulce č. 1 spor vnějšího obrazu s vnitřním, tedy to, kým opravdu je, resp. kým se jeví sám sobě (vnitřní obraz) vs. to, kým se zdá být z pohledu okolí, resp. kým **by měl** být pro okolí (vnější obraz).

Čímž se dostávám k problému absence ega. Bez vlastního Já se holt obtížně sladuje vnější obraz s vnitřním.

A bylo ještě něco cennějšího než jeho básně; bylo to něco, co dosud neměl, co bylo daleko a po čem toužil – byla to mužnost; věděl, že je dosažitelná jen činem a odvahou; a znamená-li ta odvaha odvážit se být opuštěn, opuštěn vším, milenkou, malířem, ba i vlastními básněmi, budiž; chce se odvážit. A proto řekl.

„Ano, vím, že tyto básně jsou pro revoluci zcela nepotřebné. Je mi to líto, protože je mám rád. Ale má lítost není bohužel žádný argument proti jejich nepotřebnosti.“ A zase bylo chvíli ticho a potom jeden z přítomných mužů řekl: „To je hrozné,“ a opravdu se zachvěl, jako by mu přešel mráz po zádech. Jaromil ucítil, že z jeho slov šla na všechny přítomné hrůza, že dívající se na něho, viděli živý zánik všeho, co milovali a kvůli čemu žili.

Bylo to smutné, ale i krásné: Jaromil ztratil na chvíli pocit dítěte. (S. 176)

Viz taky mužskou ješitnost vs. infantilnost (tabulka č. 1).

TABULKA Č. 1		TEMATICKÉ DICHOTOMIE	
1.	tělo	<i>Ach, synovo tělo, její domov a ráj, její království...</i> (S. 23)	<i>Když už její zklamané tělo sedávalo asi pátý měsíc v široké lavici universitního auditoria, potkalo jednou na ulici drzého mladého inženýra, který ho oslovil a po třech schůzkách se ho zmocnil. A protože tělo bylo tentokrát velice (a překvapeně) spokojeno, duše rychle zapomínala na ctižádost odborné kariéry a (tak jak to správná duše má vždycky udělat) přispěchala tělu na pomoc: (...).</i> (S. 19)
	duše	<i>A co synova duše? Ta nebyla jejím královstvím? Ó ano, ano!</i> (S. 24)	<i>(...) duše jí připadala trapně mladá a tělo trapně staré</i> (S. 55)
2.	mládí		<i>Člověk vypuzený z bezpečné ohrady dětství touží vstoupit do světa, ale protože se ho zároveň bojí, vytváří si z vlastních veršů umělý, náhradní svět.</i> (S. 257)
	stáří		<i>Starý vědec (...)</i> jedině on má privilegium svobody, protože je stár; jen když je člověk stár, nemusí se již starat o mínění svého houfu, o mínění publika a o budoucnost. (S. 206)
3.	vnější obraz	to, kým se zdá být	<i>(...) je dítětem pronášejícím významná slova a věděl, že takové dítě by i nyní mělo říci něco významného, jenomže ho nic nenapadlo (...).</i> (S. 29)
	vnitřní obraz	to, kým opravdu je	
4.	velké historie dějin	válka, manžel – hrdina	<i>maminka věděla, že [její manžel] přičítá její zhroucení hrázám dějin a s hanbou si uvědomila, že ho klame a on je přitom na ni hodný a chce ji být v těžké chvíli přítelem.</i> (S. 64) <i>O několik dnů později čeští parašutisté vyslaní z Anglie zabili německého pána českých zemí, bylo vyhlášeno stanné právo a na nárožích se objevily plakáty s dlouhými seznamy popravených.</i> (S. 64) <i>Touto jednoduchou větou přehledně ukazuje paradoxy doby.</i>
	malé historie života	zhroucení matky, manžel – nevěrník	<i>Maminka ležela v posteli a lékař přicházel každý den, aby jí vpíchl do zadnice injekci.</i> (S. 64) <i>Dověděla se toho dne, že její manžel měl již dávno před válkou poměr s mladou židovkou; (...). Neviditelná urna, kterou maminka nosila na hlavě, je odložena i s manželovým obrazem za skříní.</i> (S. 122)
5.	Jaromil	ten, kým opravdu je	<i>Ještě nedávno si myslel, že on a Xaver jsou jedna jediná bytost ve dvou podobách, ale teď chápe, že Xaver je někdo úplně jiný a že je to jeho úhlavní nepřítel!</i> (S. 361)
	Xaver	ten, kým by chtěl být? (snová postava)	<i>Xaver spal a zdál se mu sen; v tom snu usnul a zdál se mu další sen a v tom snu zase usnul a zase se mu zdál sen; (...)</i> a pak přecházel ze sna do sna a žil vlastně střídavě několik životů (...). (S. 234)... virtuální reality
6.	syn	<i>stud zmizel</i> (S. 20)	<i>Když ucítila poprvé synova bloudící ústa, jak se přisála k jejímu prsu, (...) podobalo se to milencovu laskání, jenomže něco tu bylo navíc: velké klidné štěstí, velký šťastný klid</i> (S. 20).
	mileneček	<i>stud nikdy neusnul</i> (S. 20)	<i>(...) líbal-li ji mileneček prso, byla to vteřina, která měla vykoupit hodiny pochyb a nedůvěry.</i> (S. 20) <i>(...) Jaromil odešel do svého pokoje a ona se přistihla (...), jak se buší přestmi do hlavy a polohlasem se napomíná: „Přestaň, přestaň, nežárli, přestaň, nežárli!“</i> (S. 244)
7.	matěřská láska		<i>Mileneček mohl užívat jejího klína, ale nikdy v něm nebydlil, mohl se dotýkat jejího prsu, ale nikdy z něj nepil. Ach, kojeni!</i> (S. 20) <i>Ne, ne, nezapomene už nikdy, že manžel jí daroval vzrušení plné nejistot, kdežto syn klid plný štěstí; (...).</i> (S. 22)
	láska k manželovi, resp. matěřská nenávisť		<i>Žije-li dodnes v úzkosti z vlastní nahoty, je to kvůli Jaromilovi, který jí zohavil břicho. A dokonce i lásku manželovu ztratila kvůli němu, když mermomocí a tvrdohlavě prosazovala jeho narození! Od počátku jí jen všechno bral!</i> (S. 130)
8.	mužská ješitnost		<i>Rázem tu byl úplně opuštěn, byl v cizím pokoji (místo v ložnici rodičů své budoucí milenky) pod pátravým světlem lustru, který nesměl zhasnout, s cizí ženou (místo nahou), která se mu vysmívá. (...)</i> Neměla se tak hloupě smát. (S. 157)
	infantilita		

TABULKA Č. 2		TEMATICKÉ KONTRASTY	
1.	světlo	<i>je to scenerie jasu</i> (S. 14)	<i>(...) měkkost ženiných obrysů a melancholii její tváře, jejíž bledost by svítila dodálek (...)</i> (S. 79)
	tma	<i>(...) tmavá řeka s upoutanou loďkou</i> (S. 40)	<i>(...) i za nehlubší tmy</i> (S. 79)
2.	hrubý muž	kontrast platný pro více Kunderových děl	manžel, malíř, Jaromil <i>malíř maminku fotografuje a maluje po ní a znovu ji fotografuje...</i> (S. 60) <i>(...) bylo to poprvé, co se dotkl surově nějaké ženy a pocítil, že je to opojné; (...).</i> (S. 239) <i>(...) jenomže Jaromil byl toho dne zvlášť citlivý na výsměch a nepostřehl v zrzčíně smíchu přátelskou shovívavost; cítil se uražen a dal jí pár facek; rozplakala se a Jaromila to nesmírně blažilo, plakala a on ji ještě několikrát uhořel; (...) to je Ježíš Kristus, jenž pro nás umírá na kříži; (...)</i> a odcházel domů aspoň poněkud uklidněn. (S. 285)
	emocionální a hysterická žena		matka <i>(...) jsi básník, Jaromile, jsi básník a mne bolí, že na to zapomínáš.</i> (S. 228) <i>(...) zachvátila ji náhle strašná chuť strhnout ze zrzavé dívky deku a mít ji před sebou nahou; (...)</i> Pak se polekala vlastního vzrušení. Poradila dívce, aby zhluboka dýchala, a rychle odešla do svého pokoje. (S. 262)
3.	totalitarismus		<i>Jaromil (...)</i> si do zápisníku opsal několik hesel doporučených ústředním agitpropem. Křičí je nahlas jako předříkavač v pouťovém procesi a kolegové je po něm skandují. (S. 212)
	náboženství		

3. ZACYKLENOST

Milan Kundera svým lyrickým románem kritizuje lyriku. Dělá tedy to, co sám kritizuje. A taky tím, že to kritizuje a jak to kritizuje, tím to taky zároveň i dělá. V tom spočívá jeden z klíčových způsobů výstavby románu: **zacyklenost**.

Ach moje vodní láska, četla kdysi maminka Jaromilovu první báseň (...); netušila nic o Magdě pozorované klíčovou dírkou, vodní láska byla pro ni pojmenováním něčeho mnohem obecnějšího, jakousi tajemnou kategorií lásky, poněkud nesrozumitelnou, jejíhož smyslu se mohla jen domýšlet, jako se domýšlíme smyslu vět Sibyliných. (S. 250)

Ale stejně tak je to i se smyslem vět Kunderových. Přestože vše takřka s vědeckou přesností explicitně vysvětluje, na jiných rovinách románu je uschován smysl, kterého se čtenář může jen domýšlet.

Další doklady zacyklenosti nacházím i na rovině tektogramatické:

(...) v této škrabošce vlastní postavy (S. 101)

Z tohoto postupu usuzuji na bezmoc, slabost nebo jen nedostatečnost, neschopnost něco změnit; přehoupnout se přes hranici, která mě dělí od vyřešení problému a o které vím, že existuje, a vím, jak ji překonat, ale přesto zůstává stále nezdolána.... I s vědomím této bezmoci je však nutné se znovu a znovu pokoušet. Snažit se třeba jen dočasně přes tuto bariéru přesunout. Neboť bez této snahy už nezbyvá nic, jen rezignace a nedobrovolné akceptování stávajícího (nevyhovujícího) stavu věcí.

Na rovině postavy se tato bezmoc, toto zacyklení projevuje např. ve chvíli, kdy Jaromil...

(...) skoro s úžasem cítil, že to, co má ve tváři, je maminčin úsměv! Poznal ho bezpečně, ten jemný, trpký úsměv, cítil, jak mu sedí na ústech a nemohl se ho nijak zbavit (S. 173).

Z pohledu „**co vypráví**“ je na rovině vypravěče zacyklenost vyjádřena takto:

Ale pozor! Až básníci omylem překročí hranici zrcadlového domu, zahynou, neboť neumějí střílet a pokud vystřelí, zasáhnou jen svou vlastní hlavu. (S. 337)

A z pohledu „**jak vypráví**“ se zacyklenost projevuje např. na rovině vztahu vypravěče a postavy. A zde se jedná např. o implicitní i explicitní kritiku matky, kdy kritizuje postavu, kterou sám vytvořil.

Samotná maminka se cyklí v přístupu k Jaromilovi (a manželovi). Kundera zde (přes vypravěčův pověstný ironický odstup) přesně vystihl ženskou hysterickou vyčítavost:

Od počátku jí jen všechno bral! (S. 130)

A o čtyři strany dál maminka tvrdí přesný opak.

(...) ne, není pravda, že jí Jaromil jen všechno bral;

naopak, dal jí nejvíc, co jí kdo kdy dal.

Dal jí kus života nepocákaného lží. (S. 134)¹⁸

Zacyklenost se projevuje i v maminčině (a Jaromilově) pokrytectví:

A maminka mu dlouho neodpouští, aby co nejdéle cítila jeho prsty na své kůži. (S. 144)

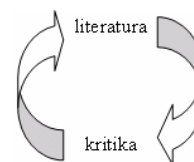
(...) z mateřského světa (...) přicházíme a utíkáme a musíme se k němu závčas obrátit zády (získat odstup), chceme-li si podržet svou lidskou identitu. (...) Kunderovými romány prochází celá řada ženských postav, které svou agresivní mateřskou lásku obracejí nejen vůči svým dětem, ale i vůči mužům a milencům. Když zemře básník Jaromil, vrátí se tak znovu mamince, stane se znovu jejím vlastnictvím a maminka si teď zpětně může jeho život upravit podle vlastních představ. (...) (Kratochvíl 1995:168)

A tím se Jaromil opět zacyklí.

Jak jsem ukázal, zacyklení se v románu protáčí často a na různých rovinách textu. Proč se tak děje? Jedna z možností je **spirálovité** vyjádření nekonečna. Než se totiž cyklus stačí uzavřít, posune se jeho linie o úroveň dál. Ono cyklické, tedy antické pojetí času zde stojí v opozici oproti pojetí současnému, tedy lineárnímu. Proč? Literární druhy našly svůj základ v době antiky. A lyrikové stále využívají takřka týž princip tvorby. Cyklí se sami nad sebou. Nad svou mizérií. A tímto se kořeny lyriky dotýkají své současnosti i budoucnosti a kruh se tak uzavírá. Doba a

¹⁸ Původně je tento text prozaický. Do veršů jej rozdělil autor.

pojetí času se mění, lyrikové však zůstávají. Ať už jsou přínosem či na obtíž své době. A Kundera se zde vysmívá zákonitostem lyriků, jejich předvídatelností, tragikomičností, jejich neměnností. Vysmívá se jim. Vysmívá se tedy i sobě. A tím se opět cyklí, jen znovu o úroveň dál. Z pozice své literární tvorby (a své životní zkušenosti komunistického básníka) Milan Kundera **lyrickým románem** → **kritizuje** → **lyrismus**. Literaturou kritizuje literaturu. (Jistěže nejen literaturu.)

4. TEMATICKÝ LYRISMUS

Podobně jako je nastylizován básnický projev Jaromilův, je nastylizováno Jaromilovo alter ego, Xaver. Kundera tady mohl uplatnit svou vlastní zkušenost, díky níž přesně vystihl způsob, jakým uvažují zejména mladí básníci, resp. mnozí dospívající kluci, kteří se alespoň letmo ochomýtlí kolem knihy či obrazu.

Člověk zahrada širá (...). Pro literárního historika je však nesporně důležitým pramenem k pochopení Kunderova antilyrismu, který je často kritiky mylně považován za cynický racionalismus. (Kosková 1998:30)

Ve snech, potažmo ve své tvorbě si mladí básníci můžou vynahradiť, čeho se jim v realitě nedostává. Co dělat ve světě, ve kterém takřka nic neznamenají, když jen kousek za zavřenými víčky na ně čeká svět, jaký si jen dovedou vysnit. Jaromil neodolal. I básníkem se **zdá** být lepším, což se taky odráží v popisu snových pasáží.

(...) ani on nechtěl opustit dívku, jejíž obraz ho celého naplňoval, a proto rozsvítil (...), vzal ženu za ruku, stoupl si s ní k oknu a u okna ji objímal a zvedal její huňatý svetr (...) a myslel na dívku, která už musila být docela zkrhlá, tak zkrhlá (...). (S. 94)

To, že se Xaver zabývá starou ženou a myslí přitom na dívku za oknem, a to, jak na ni přitom myslí, a jak přitom vnímá okolí:

(...) přestali tančit (celá hospoda viděla, jak přestávají tančit) (S. 93),

(...) člověk může být plně sám sebou jen tehdy, je-li plně mezi jinými (S. 138).

To vše je silně lyrizující (z pohledu vypravěče však míněno ironicky). *Být v té chvíli* se Xaverovi nějak nedaří.

Xaver a Jaromil se vzájemně osvětlují. Vždy když se situace vyhrocuje, Xaver utíká do dalšího snu. Jenže vypravěč čtenáři v zdánlivě zbytečné vysvětlovací pasáži ozřejmí, že *v této chvíli spí zároveň v domě u Karlova mostu i v horské chatě; (...).* (S. 95) Tedy neutíká? Ne, jen usne, ale stále tam je; rozdvojený, roztrojený, spící.

Díky Xaverovým útěkům-neútekům a díky světlu, které Xaver vrhá na Jaromila, se pak snáze interpretují útky Jaromilovy, které si sám Jaromil (resp. vypravěč v polopřímé řeči) vysvětluje po svém/alibisticky:

(...) Jaromil viděl, jak zůstává sám s dívkou, která sedí na širokém křesle s nohama složenýma pod sebe, s rozpuštěnými černými vlasy a očima nehnutě na něho upřenýma... (S. 275)

(...) historie nekráčí jen po dramatických vrcholech života, ale prosakuje jako špinavá voda i všedním dnem; do našeho příběhu vchází v podobě spodků. (S. 276)

(...) A tak stál poděšen proti velikým černým očím a prohlásil, že musí již rovněž odejít. (S. 277)

Vypráví-li druhý díl vypravěč, vše je v pořádku. Vypráví-li jej Jaromil, pak se již zde projevuje jeho vlastní alibismus. Naplno propukne např. v okamžiku, kdy si svůj udavačský čin vysvětlí jako čin hrdinský, jako osobní oběť.

Neuveďl přece zrzku do nebezpečí proto, že by pro něho láska nic neznamenala; vždyť právě Jaromil chce, aby svět zítřka byl svět, kde se lidé budou milovat víc, než se kdy milovali. Ano, tak to je: Jaromil uvrhl do nebezpečí svou

vlastní dívku právě proto, že ji miloval více, než jiní muži milují své ženy; právě proto, že ví, co je to láska a budoucí svět lásky. (S. 302)

Analogicky ke Xaverovi se rozdojuje i samotný Jaromil. Např. ve chvíli, kdy jej oslovuje kolega ze třídy:

"Prosím tě, s jakou chudinkou jsi to včera šel?"

Zapřel dívku jako Petr Krista; vymluvil se, že to byla náhodná známá; zvysoka nad ní mávl rukou. Ale jako Petr Kristovi i on zůstal uvnitř duše své dívce věrný. (S. 246)

Viz taky spor vnějšího obrazu s vnitřním (tabulka č. 1).

Xaver (i Jaromil) patří všude a nikde.

Věděl, že do této scény patří a že jen nějakým omylem z ní vypadl, (...). (S. 104)

Absence Jaromilova vlastního Já se projevila už výše ve vnější motivaci Xaverových činů či v zapření vlastní dívky. Další příklad nacházím v nejistotě, která jediným smíchem přetočila danou situaci, rozdala jiné karty.

Rázem tu byl úplně opuštěn, byl v cizím pokoji (místo v ložnici rodičů své budoucí milenky) pod pátravým světlem lustru, který nesměl zhasnout, s cizí ženou (místo nahou), která se mu vysmívá. (...) Neměla se tak hloupě smát. (S. 157)

Zde se objevuje kontrast: probouzející se mužská ješitnost vs. stávající infantilnost. Dokud se v mladém muži bijí tyto dvě opozice, těžko se nachází vlastní Já. Přičemž hledání a nalezení vlastního Já je pro lyrika jeden z nejpodstatnějších problémů:

Lyrik maluje básněmi svůj autoportrét; (...) básněmi přemalovává tvář.

Přemalovává? Ano, dělá ji výraznější, neboť ho trápí neurčitost vlastních rysů; zdá se být sám sobě rozmazaný, nevýrazný, nijaký; touží po tvaru sebe sama; touží, aby fotografická vývojka básni dala jeho rysům pevný tah. (S. 251)

Lyrický typ je ten, co střídá ženy hledaje svou ideální představu a vlastně sám sebe. (Kratochvíl 1995:164, resp. Kundera: Nesnesitelná lehkost bytí).

5. ZÁVĚR

Cílem práce bylo srovnat lyrismus vypravěče románu *Život je jinde* s lyrismem Jaromila, postavy téhož románu

Shody:

1. nekonečno
2. patos
3. světlo
4. archaismy
5. personifikace
6. refrény
7. enumerace

Rozdíly:

1. Jaromil monista, vypravěč navíc dichotomie.
2. Jaromil motiv světla, vypravěč motiv světla i tmy (zejm. v Dílu druhém aneb Xaverovi).
3. Jaromil jen dynamika, pohyb, trvání... vypravěč nekonečno přes zacyklenost.
4. Jaromil je lyrický/lyrizující, vypravěč je lyrický/ironizující

TABULKA Č. 3 LYRISMUS			
TEMATICKÝ		JAZYKOVÝ	
VYPRAVĚČ	JAROMIL	VYPRAVĚČ	JAROMIL
dichotomie	monismus	zacyklenost	dynamika
kontrast		kontrast	
motiv světla a tmy	motiv světla	motiv světla a tmy	motiv světla
simultánnost (kontrapunkt)	simultánnost	archaismy	archaismy
zacyklenost/nekonečno	pohyb, trvání/nekonečno	personifikace	personifikace
patos vysmívající se patosu (ironie)	patos	refrény	refrény
lyrický/ironizující	lyrický/lyrizující	enumerace	enumerace

Po prozkoumání textového materiálu se přikláním k Žilkově obecné definici lyriky (s jedinou výhradou, a sice k rozdělení na základní podkategorie, jež mohou být vždy přizpůsobeny potřebě a jejichž letmé načrtnutí bude vždy vyvolávat diskusi). Oproti tomu lyrismus bych od lyriky odlišil odstínem jisté nemístnosti, nepatřičnosti. Řečeno stručně: Lyrismus je lyrika v nevhodnou dobu na nevhodném místě.

BIBLIOGRAFIE

KLIMEŠ, Lumír: **Slovník cizích slov**. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1998

KOSKOVÁ, Helena: **Milan Kundera**. H & H, Jihlava 1998

KRATOCHVIL, Jiří: **Příběhy příběhů**. Atlantis, Brno 1995

KUBÍČEK, Tomáš: **Vyprávět příběh**. Naratologické kapitoly k románům Milana Kundery. Host, Brno 2001

KUNDERA, Milan: **Člověk zahrada širá**. Československý spisovatel, Praha 1953

KUNDERA, Milan: **Interview s Milanem Kunderou**. Votobia, Olomouc 1996

KUNDERA, Milan: **Život je jinde**. 68 Publishers, Toronto 1979

ROY, Claude: **Jeu de massacres sur grands figures**. In: *Nouvel Observateur*. Paříž 1973

ŽILKA, Tibor: **Poetický slovník**. Tatran, Bratislava 1984

ŽILKA, Tibor: **Poetický slovník**. Tatran, Bratislava 1987

O PODOBÁCH LITERÁRNÍHO DENÍKU U JANA HANČE A JIŘÍHO KOLÁŘE.

Kateřina Říhová

Deník jako výraz přirozené potřeby psaní

Je zcela přirozenou potřebou člověka již od nepaměti si zaznamenávat události a skutečnosti, které se bezprostředně týkají jeho života, komentovat je, vyjadřovat k nim své stanovisko. Je to boj s pamětí. Prožíváme věci, na které bychom neradi zapomněli, napadají nás myšlenky, které jsou hodné zaznamenání, popřípadě rozpracování a rozvedení v delším textu.

Takové zápisky vznikají také často v obdobích, kdy není možné nahlas mluvit a veřejně psát o věcech, které se dějí kolem. Vznikají z potřeby zachovat si vnitřní pravdivost před sebou samým. I přesto, že tyto záznamy mívají nejen různou váhu, účel a dopad, ale i různou formu, jsou tyto texty v lecčems stejné. Tyto záznamy často nabývají podoby deníku.

Žánr deníku se na první pohled zdá být žánrem vyznačujícím se velkou svobodou jak pro autora, tak pro čtenáře, žánrem, ve kterém je „vše dovoleno“. Jediným pevným principem a základní charakteristikou všech deníků je to, že jsou to chronologicky řazené texty více či méně autobiografického rázu, vyznačující se tedy jasným a předem daným rytmem psaní.

Každý z deníků hodných pozornosti se však zpravidla řídí také svými vlastními vnitřními principy, nelze tedy nakonec tvrdit, že je deník tak bezbřezě svobodným žánrem, jakým se zdá na první pohled být.

Místo deníku v memoárové literatuře

Podstatnou otázkou při zkoumání deníku je jeho místo v kontextu ostatní literatury – deník patří mezi druhové formy této tzv. memoárové literatury – tedy literatury pohybující se na rozhraní mezi dokumentem a literaturou krásnou.

Ocitá se tu společně s pamětmi, vzpomínkami, autobiografiemi a korespondencí. I když (spolu s korespondencí) se stává memoárovým dílem až dodatečně – jakmile je zveřejněn. Pro deník je tak vedle doby vzniku stejně důležitá také doba jeho zveřejnění, moment, kdy vstupuje do širšího čtenářského povědomí.

Čas deníku a čas ostatních forem memoárové literatury

Svým specifickým pojetím času se deník odlišuje od ostatních druhových forem memoárové literatury, zejména pamětí. Deník představuje bezprostřední formu sdělení. Zachycuje události a situace přímo v jejich průběhu, nebo jen s minimálním časovým odstupem. Popisované má dynamickou podobu děje. Tento děj není dopředu dán a pozice čtenáře je tak velmi podobná pozici samotného autora těchto zápisů, který také neví, co bude psát následující den nebo za týden, jak se promění jeho situace. Deník tímto rysem kopíruje základní povahu lidského života, kterou je ona otevřenost, neukončenost a nejistota toho, co přijde následující den.

„Jen na krok od deníků stojí paměti, které se však podstatně odlišují především povahou užitého času vyprávění. Poznání deníku je motivováno na jiné úrovni vztahu jedince a dějin, jedince a společnosti, nežli poznání paměti. Deník zachycuje spíše ‚já‘ v aktuálním čase, paměti pak zpřítomňuje ‚já‘ v dějinách.“

„Deníky se soustřeďují především na zachycení přítomného okamžiku, poskytují vhledy, nikoli přehledy.“¹⁹

Touto možností vhledů a zpřítomňování mají deníky daleko větší prostor pro imaginaci a tvorbu ve vlastním slova smyslu, a tím pádem také blíže k invenční tvorbě a literatuře než například paměti.

Básnický deník

Specifickým typem deníku, který neztrácí na své popularitě a který je zejména v posledních padesáti letech v české literatuře žánrem velmi živým, je deník literární, nebo také básnický. Tento typ deníku je hraničním druhem tohoto žánru, neboť svou podstatou jednoznačně míří do oblasti krásné literatury.

Zpravidla vzniká podobně jako všechny deníky, z potřeby psát, bezprostředně zaznamenávat pocity a myšlenky. Tématem a materiálem je tedy každodenní život se všemi jeho detaily a souvislostmi, které s sebou nese.

Klíčovou pro básnický deník ovšem zůstává postava jeho pisatele. Bývá jím básník nebo alespoň člověk, který má citlivost pro poetické vnímání skutečnosti a zároveň i jisté spisovatelské dovednosti. Do těchto záznamů se pak odráží specifika autorovy poetiky, podobně jako do jeho básní.

„Spíše než dokumentem každodenního života je svědectvím o autorově životě vnitřním, vývoji jeho názorů, umělecké tvorbě.“

Básnický deník je dokladem toho, že deníky nemusí být jen dokumentárními žánry, které pouze zaznamenávají, jak jsme si navykli je obvykle vnímat, ale že mohou být také poezií. Básnické deníky jsou často dokladem poezie, která jde za hranici básně.

Česká literatura zejména druhé poloviny dvacátého století přeje žánru literárního deníku. Setkáváme se zde s velkým množstvím deníků, které jsou hojně vydávány a také čteny. Deník tak patří k žánrům, který se v české literatuře zabydlel, a patří mu důležité místo vedle žánrů ostatních, se kterými se často překrývá nebo významně doplňuje.

Sylvie Richterová v rozhovoru s Karlem Hvizďalou²⁰ dokonce deníkům ve druhé polovině dvacátého století v české literatuře připisuje přímo historickou úlohu. Byly to deníky, které „přinesly svědectví, zajistily společenskou paměť, odhalily historickou mystifikaci i současné

¹⁹ Kubiček, Tomáš: „Obrana paměti (Čas a skutečnost v české literatuře 70. let, jejich povaha a důsledky aneb Co způsobuje narativ)“; in: *Česká literatura* 3, 2004, s. 326.

²⁰ Hvizďala, Karel: *Dialogy*. Praha, Torst 1997, s. 169–196.

podvody“. Spisovatel píšící deník tak může „zachytit právě proces vzniku pravdy a lži, utváření paměti a vědomí, otevřenost a živost toho všeho“. A dále žánr deníku charakterizuje:

„Myslím, že jde o ‚žánr‘, který se začíná protlačovat vždycky, když se dosavadní žánry či formy zdají nepoužitelné, buď že se vyčerpaly, zautomatizovaly a opotřebovaly, nebo že autor pokládá svůj materiál za příliš živý a odmítá formálně upřesnit hranici mezi fikcí a sebou samým. Taková hranice působí jako ochranný val, dovoluje – například v románě – mnohem větší svobodu nežli deník.“²¹

Z množství autorů a děl, která se na tomto poli české deníkové literatury poválečné doby objevují, jsem si pro konkrétní analýzu a označení některých principů, které se v tomto žánru vyskytují, vybrala deníky Jana Hanče a Jiřího Koláře. Jejich deníky jsou hodné pozornosti, neboť svou formou i obsahem jednoznačně míří do oblasti krásné literatury, a přitom si plně zachovávají důležitou povahu svědectví o době, v níž jejich autoři žili.

Jan Hanč a Jiří Kolář, dva lidé a básníci z různého těsta, každý se po svém a z různých stran skrze poezii a vnímavost k problémům současného světa dostávají k psaní literárního deníku. Ten se poté v určité době jejich života stává jediným a výsadním způsobem jejich vyjadřování. Kromě žánru literárního deníku mají také společná literární východiska. Literární začátky jak Koláře, tak Hanče vycházejí ze Skupiny 42, již byli oba členy a která měla na jejich tvorbu i přemýšlení nezanedbatelný vliv. Není divu, že s těmito teoretickými základy „skončila“ jejich tvorba právě u žánru literárního deníku. Také pozice svědka vlastní členům Skupiny se zřetelně přiklání právě k deníkové formě.

Jan HANČ

Události Jana Hanče už na první pohled nevypadají jako deník v pravém slova smyslu. Zápisy v nich obsažené nejsou uvozeny konkrétními daty.

„*Málem bych napsal datum. Nikoliv, na datu rozhodně nezáleží, leda na konzervě,*“ komentuje to sám Hanč na začátku *Sešitu* č. 3.

Hanč své záznamy neopatřuje daty zcela záměrně. Zčásti proto, že mu na nich nezáleží, nejsou pro něj důležitá, ale zčásti snad také proto, že vědomě nechce svými záznamy odkazovat ke konkrétní době. Těmto odkazům se ostatně vyhýbá i v samotném textu.

K přesné době vzniku těchto záznamů odkazují pouze různé, ne příliš četné, narážky a citace uvnitř samotného textu. Vzhledem k jejich množství je zřejmé, že Hančovi ani tolik nejde o to, důsledně zaznamenávat, co momentálně hýbe společností, jaké jsou vnější okolnosti jeho psaní, a tak co možná nejvěrohodněji vylíčit obraz doby, v níž jeho záznamy vznikají. Hanč to totiž nemusí činit explicitně, a přesto si čtenář dobu, ve které jeho texty vznikaly, stejně plně uvědomuje. Čte ji jakoby mimochodem, mezi řádky. To, co je v popředí *Událostí*, je Hanč sám, jeho vnitřní život.

Hančova pozice je pozice pozorovatele. Pozice vlastní básníku Skupiny 42, pozice obyčejného člověka, který žije své vlastní události. Tyto své události, příhody a myšlenky Hanč zaznamenává

²¹ Tamtéž, s. 177.

a komentuje, nebo bez komentáře nechává běžet dál. Snaží se zachytit syrovost a autentičnost prostředí, ve kterém se denně pohybuje, a to ale nejen tak, jak se na první pohled jeví – tedy se vši tou periferijní špínou, bídou, neštěstím a prostotou, ale chce zároveň také nahlédnout pod povrch. Poukázat na viditelné rozpory mezi tím, jak věci vypadají, a jaké ve skutečnosti jsou nebo by mohly být. Proto jsou jeho texty mnohdy tak expresivní, emotivní, výčtové, plné konkrétních detailů a různorodých kontrastů. Tímto napětím i ve stylové a jazykové rovině Hanč poukazuje na rozdílnosti také v rovinách významových a tematických.

Úsilím autora deníku je život ubíhající v různých událostech nejen zastavit a zachytit, ale také k němu zaujmout nějaký postoj, což ale nemusí být vždy explicitní formou úvahy nebo komentáře. Toho si je Jan Hanč vědom a snad proto jsou také jeho deníky tak pestré a přitom trefné a adresné.

Růžena Grebeníčková o Hančově způsobu psaní hovoří jako o „metodě, jak skrze mikrokosmos nastavovat odraz makrokosmu“, „velký svět se zrcadlí v kapce rosy.“²²

Hanč tedy pouze dokumentárně nezaznamenává, nepopisuje, byť právě ze záznamu a zachycení konkrétního často vychází a staví na něm. Ale na druhou stranu také není pouhým komentátorem či glosátorem toho, co popisuje, tedy vlastního života. Jeho způsob práce je jiný. Snaží se různými prostředky vystihnout jádro věci, a přitom je pro něj charakteristická snaha o její zobecnění a doplnění souvislostí. Snaží se popisovanou věc zařadit do rámce, který přesahuje jeho konkrétní zkušenost, a je tak obecně srozumitelný ve svém principu.

Psaní z nutnosti a naléhavosti

Jan Hanč si psal deník po celý svůj život. Dokonce až do svých posledních měsíců, které trávil v nemocnici. Nabízí se otázka, co pro něj bylo tím hlavním důvodem k tomuto pravidelnému zaznamenávání událostí vlastního života? Co bylo motivací pro jeho psaní? Deníky se často píše jako boj s pamětí, snaha zachytit to podstatné z vlastního života, z potřeby vydat svědectví, z touhy po sebepoznání, jako obhajoba vlastního jednání nejen před sebou samým nebo taky z osamění či nenaplněných literárních ambic.

Nejen mezi řádky deníků Jana Hanče můžeme číst, že tyto zápisy vznikají z velké touhy a potřeby psát. Psaní je pro něj něčím, bez čeho se nemůže obejít, co je podstatnou a naléhavou součástí jeho života. Píše, protože nemůže nepsat.

*Nepsal jsem ze záliby, ale z nutnosti. Psaní, byť tak hrozně nedokonalé, bylo jedním z mála životních projevů, který jsem pro sebe pokládal za nezbytný. Byla to marná snaha po tom, domluvit se.*²³

V Hančově psaní je tedy cosi existenciálního. Je to pro něj způsob života, se kterým je velmi úzce spjat. Nelze se bez něho obejít, ale zároveň to pro něj rozhodně není způsob života nijak snadný. Jako jednoduchý si ho ani nelze představovat, když si přitom uvědomíme Hančův vysoký nárok na upřímnost a pravdivost svých zápisů. Každá stránka, každý zápis je pro Hanče výsledkem jistého zápasu. Neustále se pere s formou, hledá ta správná slova, trefný způsob vyjádření.

²² Grebeníčková, Růžena: „Události.“ In: *Kritická příloha RR*, č. 4/1996.

²³ Hanč, Jan: *Události*. Torst, Praha 1995, s. 261.

Zároveň se také „pere“ sám se sebou; proto jsou jeho zápisy plné výrazů různých pochyb a znejistění. Téměř každý zápis tak pro něj není samozřejmostí, ale je naopak vyvzdorován. Skrze deníkový zápis Hanč komunikuje se světem i sám se sebou. Je to pro něj jistá forma poznávání, byť mnohdy velmi bolestná.

Hančovo hledání vlastního rytmu

Už v Hančových básních z konce čtyřicátých let se setkáváme s myšlenkou rytmu. A v jeho pozdějších textech se tato myšlenka znovu vrací. Je tedy zřejmé, že hledání svého „duševního rytmu“ a s tím spojené také hledání formy, která by tomuto rytmu nejlépe odpovídala, je pro Hanče velmi důležité, ba co víc, přímo nevyhnutelné, jak prozrazuje jeden ze zápisů:

Stát se spisovatelem znamená objevit tajemství vlastního rytmu. Neobjevit toto tajemství znamená totéž jako lhát nebo falešně zpívat.²⁴

Jelikož víme, jaký je Hančův vztah ke lži a neupřímnosti, je jasné, že se bez tohoto hledání vlastního rytmu rozhodně neobejde. Jak ale ten Hančův rytmus vypadá?

*

*Pravidelnost není rytmem mé duše
nikdy nebudu budíkem
lhostejným k času
nikdy nebudu tím
koho si kdokoliv přeje
jenom sebou samotným
kterého si nepřeje nikdo
a do smrti budu se marně
pokoušet domluvit se²⁵*

*

Hančův rytmus je tedy nepravidelný a kolísavý. Jeho rytmus není jednoduchý, ani jednoduše předvídatelný. Vždy se přizpůsobuje právě přicházejícím událostem, přímo na ně reaguje a nechává se jimi ovlivňovat.

Kniha Hančových deníků rovněž nese velmi výstižný titul. Událost vnímáme jako něco zcela běžného, každodenně zažíváme nebo pouze registrujeme desítky a stovky různých událostí, neustále se něco děje a toto dění se znovu a znovu opakuje. Zároveň je ale pro nás událost něčím výjimečným, překvapivým nebo novým. Něčím „velkým“. Běžné a každodenní události se proměňují, jakmile jsou vztaženy k našemu konkrétnímu životu, a bytostně se ho dotýkají. Jan Hanč své události prostřednictvím básnického deníku udělal také událostmi našimi.

Jiří KOLÁŘ

²⁴ Hanč, Jan: *Události*. Torst, Praha 1995, s. 312.

²⁵ Tamtéž, s. 47.

Jiří Kolář má s Hančem společná literární východiska ve Skupině 42 a také to, že i jeho žánr deníku provázal celým jeho životem. Vždy k němu znova a znova inklinoval a k němu se vracel. Svým způsobem i jeho výtvarné koláže lze chápat jako specifický druh deníkové tvorby.

Psaní deníku se Kolářovi stalo jistou formou boje a protestu proti režimu, který krom jiného zakazoval vydávání jiných než tzv. oficiálně uznávaných knih. Deník byl k tomuto účelu pro Koláře žánrem jako stvořeným. Dovoloval mu přímo a otevřeně poukazovat na věci, které se mu nelíbily, co nejbezprostředněji a zcela syrově zachycovat absurditu situací, které dennodenně zažíval. V jednom z jeho deníků dokonce čteme jeho vlastní vyjádření k tomu, jak vnímá deník jako formu:

Deník jako básnická forma, [...] vyžaduje odvahu a sílu prorazit ve zdi každodenního života a každodenní skutečnosti třeba nepatrný, ale přesto nezbytný otvor. [...] Deník je podmíněn nespokojeností s veřejným traktováním skutečnosti, kterou mohu nejen číst v knihách, novinách, slyšet v rádiu, vidět v biografu, sledovat v televizi, zaslechnout v klubech, kavárnách, na ulicích nebo shromážděních, ale nespokojenost se vším, z čeho by si mohl kdokoli jakýmkoli způsobem přivlastnit právo na vyslovení odpovědi na otázku: Co jsem žil a jak jsem žil? Deník nesmí být také vytrhávání a prezentování toho, co se domnívám, že je pro určitý čas podstatné, co se podařilo zvládnout, ale musí být přiznáním ke všemu, co pro mne život znamenal a co jsem byl schopen z něho vyrvat. Rok deníku je rok zápasu proti tomu nejdivočejšímu, co existuje, proti skutečnosti, a zároveň rok boje o to nejdivočejší a nejfantastičtější, co existuje, o skutečnost. [...]

26

Deník je tak pro Koláře formou naprosto přirozenou a tou nejlepší možnou, a to i vzhledem k jeho názorům a postojům i básnickým a imaginativním schopnostem. Deník Kolářovi poskytuje velkou míru svobody při psaní a zároveň mu umožňuje vyjadřovat se co možná nejupřímněji a nejbezprostředněji.

Dny v roce, Roky v dnech

Kolář začal psát deníky počátkem roku 1946, kdy si dává úkol napsat každý den jednu báseň a jeden prozaický text. Výsledkem jsou dvě deníkové knihy: básnické *Dny v roce* a prozaické *Roky v dnech*.

Rámec konkrétního času, do kterého jsou obě knihy ponořeny a k němuž odkazují, vytváří nejen jasnou kompozici těchto děl, ale také vnitřní napětí. Přiměje nás k tomu nečíst jednotlivé zápisy izolovaně, ale jako na sebe navazující komponovaný celek. Mnohdy se prozaické a poetické záznamy z téhož dne zajímavým způsobem překrývají a doplňují. Nechávací nás vidět a chápat zobrazovanou skutečnost plastičtěji.

V obou knihách, ač z různých stran, Kolář líčí na obyčejný lidský život, na „několik nezakreslených, nevymyšlených, pravdivých a všedních okamžiků“, a zároveň také líčí na „poezii“. Obě roviny jsou pro něj spojeny téměř jako dvě strany jedné mince. Poezie je pro něj jakousi esencí prostého života a čím by naopak tento život byl, nebýt poezie?

²⁶ Kolář, Jiří: *Přestupný rok. Deník*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 90–91.

Jako autor však Kolář nejen ve *Dnech v rocích* a v *Rocích ve dnech*, ale i v ostatních svých básnických denících, zůstává skryt a upozaděn. V jeho knihách tak před námi vyvstávají jednotlivé lidské osudy, příběhy a konkrétní neopakovatelné okamžiky, nikoli však Kolář sám a jeho příběh a osud. Tedy alespoň ne přímou a explicitní formou, jak bychom u deníku mohli předpokládat. Kolář tak vědomě poodchází z centra pozornosti a situuje se do pozice svědka a zprostředkovatele.

Tato svědecká role se ještě prohlubuje v jeho následujících denících z roku 1949 a 1950, *Očitém svědkovi* a *Prométheových játrech*, ve kterých je jeho potřeba svědčit a pravdivě zaznamenat, co se kolem něho děje, ještě naléhavější.

Dny v roce a *Roky v dnech* jsou tak prvními v řadě Kolářových vydaných básnických deníků. Svou pestrostí, mnohohlasností, ale zároveň závažností toho, co popisují, pouze předznamenávají Kolářovy následující deníky. V nich se mnohý z principů a forem, který se zde vyskytuje třeba v pouhém náznaku, může teprve řádně rozvinout.

Očitý svědek

Končí-li Kolářovy *Roky v dnech* apelem na život v pravdě, jeho následující deník *Očitý svědek*, psaný mezi lednem a prosincem 1949²⁷, právě tímto tématem začíná. V prvním zápisu z 1. ledna 1949 tak čteme:

*SVĚT nikdy nezachoval míru vkusu, střízlivosti, prostého života. Je to neustálé vření, výbuchy, soteň výstřednosti, vzpour všech nepřirozeností rozumu, neustálé propadání jak do hloubky, tak do prázdna. Ale co bychom si počali bez toho všeho? Vždyť se zdá dnes největší zvráceností, výstředností, nesmyslností mluvit pravdu a vidět tvář světa takovou, jaká vskutku je!*²⁸

Tento zápis předznamenává, že také v *Očitém svědku* autorovi opět půjde o pravdivé zachycení světa, ve kterém žije, ale zároveň střízlivě a věcně poukazuje taktéž na tu skutečnost, že si je autor vědom toho, jak velmi to bude nesnadné, že si je plně vědom beznadějí a šíleností dané doby. V Kolářově postoji v *Očitém svědkovi* výrazně ubylo na optimismu a naději a přibyly pochyby a úzkost. I přesto se však nakonec přenese a zůstává i dál věrný svému psaní. Na stránkách jeho deníku můžeme sledovat průběh jeho zápasů a bojů se sebou samým, vlastním strachem a pochybami i se zvrácenostmi doby, kterou popisuje. Kolář se za každé situace nevzdává své role a svého spisovatelského úkolu, zůstává oním *očitým svědkem* a píše zcela pravdivě a otevřeně.

Být tedy „pouhým“ svědkem nakonec v kombinaci s Kolářovým silným požadavkem pravdivosti není tak snadné, jak by se mohlo na první pohled zdát.

Kolářovo očitě svědectví se pohybuje na hranicích mezi lyrikou, epikou a dramatem. Kolář není básníkem, který by „vnucoval“ svým textům předem daný tvar, ale daleko spíše jako by nechával k sobě promlouvat zobrazovanou skutečnost, která si sama o svůj tvar řekne. Jeho texty jsou tedy opět velmi pestré a různorodé. Stejně jako v předchozích knihách jim nechybí konkrétnost.

²⁷ Poprvé připraven k vydání 1969, ale náklad byl zabaven, poté vyšel v několika samizdatových vydáních v 70. a 80. letech, knižně až v Mnichově, roku 1983. Nejnovější vydání je z roku 1997 v Mladé frontě.

²⁸ Kolář, Jiří: *Očitý svědek*. Praha, Mladá fronta 1997, s. 122.

Metoda, kterou u Koláře v jeho denících můžeme tušit, je založena na stejném principu jako jeho koláže. Zachycuje zobrazovanou skutečnost z různých perspektiv, hledá vždy ten správný řez do skutečnosti, který by odhalil nové souvislosti. Používá slova a události jako materiál, ze kterého skládá své texty. Tento princip koláže je ještě zesílen v Kolářově následující knize, v *Prométheových játrech*, kde přímo pracuje s konkrétními texty, které kombinuje a skládá k sobě.

Prométheova játra

Dochází zde k různým variacím několika motivů a témat, která se prolínají jednotlivými oddíly²⁹ celé básnické skladby a opět dohromady vytváří jakousi novou skutečnost. Nutí čtenáře vždy znovu a z jiného úhlu pohledu přemýšlet o tom, co text zobrazuje. Kolář nás tak nenechává ani na chvíli v klidu. Neustále musíme být v pohotovosti reagovat na nové souvislosti, nově přemýšlet o tom, co už známe z předchozího textu.

Tragickým pocitem, zoufalstvím a neustálými pochybnostmi, je naplněna i hlavní část *Prométheových jater*, Kolářův deník *Jásající hřbitov*. Ostatně už samotný název tohoto deníku prozrazuje mnohé.³⁰ Kolářovi se hřbitovem stává okolní svět, v němž žije. Svět, v němž je vše „zaživa pohřbeno“, v němž nenalézá svobodu ani radost. I přesto – nebo právě proto – že literatuře a kultuře padesátých let v Československu je radost a veselost přímo oficiálně diktována a smutek naproti tomu přísně zakázán. Smutek je totiž otcem pochyb a mohl by vést k přemýšlení, což bylo pro tehdejší vedení státu více než nebezpečné. Mnohem bezpečnější bylo udržovat národ ve veselosti, zakázat „tragickou“ poezii a jednoduše jásat a slavit.

Zdá se, jako by Kolářovi v takto vyličeném světě nezbývala už pražádná naděje ani útěcha.³¹ A přece jen tu zůstává něco, co pro něj smysl má – a tím je mu psaní. Ještě stále mu zůstává ona poslední možnost, jak se vzepřít tomu všemu, v čem žije, jak poukázat na zřůdnost Československa padesátých let, Kolář i v *Jásajícím hřbitově* neztrácí svou pozici *očitého svědka* se sobě vlastní někdy až urputnou vytrvalostí a odvahou stále svědčí, a to ne způsobem ledajakým, nýbrž vrcholnou poezií. 13. října 1950 si do svého deníku píše:

*Jestli vydržím půlhodiny sedět u stroje a psát; ta půlhodina mně vystačí přinejmenším do zítřka, abych nepošel rmutem a ujistil se, že ještě žiju. A já chci žít, chci psát.*³²

Žítí a psaní je tedy u Koláře velmi úzce propojeno, jedno by se neobešlo bez druhého. Snad také proto je v Kolářově díle tak silně propojen aspekt etický a estetický. Kolářovo psaní tak neustále překračuje hranice umění a života, jedno je dosvědčováno tím druhým. Proto na nás svět Kolářových básní a záznamů působí tak životným dojmem. Kolář tímto poezii jakoby znovu tvoří a ustavuje jí nová pravidla. Emanuel Frynta v doslovu k *Prométheovým játrům* nazývá Koláře „básníkem bytostným“:

²⁹ *Povrchně o Poezii, Věk náboženství, Nejmladší vnuk Genorův, Život chudší než smrt.*

³⁰ Kolář jej převzal od I.S Šmelova, jehož slova: *Kdy již konečně padne noc na tento jásající hřbitov...* zvolil jako motto knihy.

³¹ Nemám už opravdu žádnou naději / Nevím kde bych ji vzal / A také mi ji nemá kdo dát / A přeci bych chtěl pracovat / Ještě víc než to činím / Psát / A dokonce / Odvážím-li se něco z toho co mi dala noc / Přechíst těm pěti nebo šesti přátelům / Nedělám si právo na nic jiného / [...] Neboť dnes večer nebo zítra / Nevím / Může přijít pán s odznakem nebo v kožáku / A učiní všemu konec / Takový konec jaký činí smrt. Kolář, Jiří: *Prométheova játra*. Praha, Čs. spisovatel 1990, s. 56–57.

³² Kolář, Jiří: *Prométheova játra*. Praha, Čs. spisovatel 1990, s. 129.

„Mezi dobrými a velkými básníky čas od času se objeví básník bytostný, který všechno nepodezírané uvrhne v nejistotu, všechno zdánlivě stále usvědčí jako dočasnost, nově ustaví vztah ducha a tvaru, poměr života a slova. Anebo prostě: dobrý básník vás přiměje konfrontovat se s jeho dílem, bytostný básník vás přinutí tázat se, co je poezie. [...] U bytostného básníka všechno má svou platnost a váhu, protože bez ohledu na zdar svého konečného tvaru, každá složka je životnou funkcí téhož jediného a jedinečného organického celku. O tyto funkce běží, protože ony odkazují k východisku.“

Jásající hřbitov je dle mého názoru vrcholem Kolářovy deníkové tvorby. Sešlo se zde několik důležitých okolností, které dovolily Kolářovi napsat dílo podobného formátu. To, co si Kolář v předchozích deníkových knihách teprve postupně osvojoval, se zde mohlo naplno rozvinout. Svědectví, které Kolář svým deníkem podal, tak alespoň z malé části může vyvažovat hrůzu doby, ve které musel žít.

Podoby literárního deníku u Hanče a Koláře

Deníky jsou součástí memoárové literatury, vznikají jako dokumenty běžného života svých pisatelů. Literární deník je hraničním druhem žánru deníku; narozdíl od ostatních deníků překračuje onu hranici „pouhého“ dokumentu a míří jednoznačně do sféry krásné literatury. Autorem literárního deníku nemusí být nutně „spisovatel z povolání“, ale rozhodně to musí být člověk se vztahem a citem pro *poezii* a odvahou a ochotou ji hledat také ve světě, který by se tvářil na první pohled zcela „antipoeticky“. Tato poezie však není poezií konvenční, ani prvoplánově oslavnou, je to poezie, která umí být i hrubá nebo krutá, ale za každých okolností chce zůstat pravdivá. Právě takovými autory literárních deníků jsou také Jan Hanč a Jiří Kolář.

Dva autoři na první pohled a bráno z dnešního hlediska s vědomím toho, že tomu v různých obdobích jejich života bylo také jinak, velmi odlišní: téměř neznámý, „okrajový“ autor, nevýrazný sportovní trenér, úředník a tím pádem outsider každým coulem – Jan Hanč a světově renomovaný výtvarník a spisovatel, člověk, který byl organizátorem kulturního a společenského života kolem proslulého stolu v pražské kavárně Slávia, ten, který se snažil být vždy „ve středu dění“ – Jiří Kolář. A přesto, ve své podstatě a skrze své deníky, jsou si oba nakonec v mnohém velmi blízcí.

Jak Hanč, tak Kolář se svojí tvorbou hlásí k témuž programnímu základu hledajícímu souvislost mezi osudy moderního umění a moderního světa, nastolujícímu *cestu od literatury ke skutečnosti* a k *věcem, mezi nimiž a s nimiž člověk žije*. Spolu s tím také přijímají roli svědka taktéž charakteristickou pro všechny členy Skupiny 42. Svědka usilujícího především o pravdivost svého svědectví.

V době, kdy se svět ještě vzpamatovával z hrůz druhé světové války, se německý filosof a estetik T.W. Adorno ptá, „jak je možné po Osvětimi ještě psát poezii?“ Tato otázka přivedla mnohé k přemýšlení o způsobech psaní poezie a o úloze básníka v současném světě. Poezie tak po Osvětimi nezankla, jen se proměnilo základní nastavení, s nímž básník přistupuje ke světu. Básník přestal být pouhým oslavovatelem a opěvovatelem světa, jak byl vnímán doposud, ale stal se někým, kdo se vydává spíše cestou svědectví. Svědčí o lidskosti, hrůzách, ale i krásách tohoto světa. Tato Adornova otázka byla také velmi aktuální u Hanče i Koláře. Oba si jsou vědomi toho, že nelze psát poezii jako doposud, a zároveň, že ji nelze nepsat. Tyto je zcela přirozeně přivádí k žánru deníku.

Pravdivost je pro oba nejvyšší, ne však jedinou hodnotou, která je pro jejich život a s ním úzce propojenou tvorbu závazná. Psaní tedy ani pro jednoho není snadnou záležitostí, ale naopak neustálým a urputným zápasem a hledáním správného tvaru a formy vyjadřování, která bude co nejlépe odpovídat podstatě jejich sdělení. Proto jsou jejich deníky tak rozmanité – střídají verš i prózu, zachycují dramatické útržky rozhovorů, úvah, kombinují prvky vysokého stylu se stylem plebejským, experimentují.

Oba jsou svědky a pozorovateli, ale jejich pozornost je obrácena různými směry. Zatímco však Hančova svědecká pozice je obrácena daleko spíše k němu samotnému a do jeho nitra, zůstává Kolář jako empirický autor téměř upozaděn, stává se jen jakýmsi zprostředkovatelem a nechává tak promlouvat osudy a příběhy jiných a také skrze to více než Hanč odráží ve svých denících konkrétní situaci tehdejší doby. Zatímco Hanč se nám jako fyzická osoba ustavičně připomíná – neustálými odkazy na svoji tělesnost, prožívání bolesti, o Koláři takřka nevíme. Hančovo psaní je mnohdy velmi niterné, až přecitlivělé, Kolář naopak i svými různými kolážovými experimenty s kusy textu zejména v *Prométheových játrech* působí velmi odměřeně, analyticky až chladně.

Jejich psaní vyrůstá ze silné potřeby sdělení, která je o to naléhavější v souvislosti s dobou, v níž žili. Alespoň skrze vlastní soukromé psaní poukázat na věci, o nichž se veřejně muselo mlčet. A to i přesto, že tímto, byť soukromým, nemlčením oba mnoho riskovali. Na jejich denících je tedy pozoruhodná i ona odvaha, s níž se do svého psaní pouštěli. Jejich deníky jsou deníky psanými z *nutnosti a naléhavosti* a stejným způsobem jsou také čteny. Na čtenáře se tato *nutnost a naléhavost* přenáší a zanechává v něm tak dojem spoluprožitku něčeho opravdového.

Psaní je pro oba autory zejména v oněch těžkých dobách Československa padesátých let téměř jedinou útěchou a zároveň také určitým způsobem existence. Neobejdou se bez psaní, bez deníku, bez *poezie*. Jan Hanč si píše deník až skoro do posledního dne svého života, a to i přes těžkou chorobu. Také Jiří Kolář píše po celý svůj život a v posledních letech svého života se dokonce opět vrací ke svému starému způsobu psaní deníku.

Řekli bychom, že deníky Jana Hanče a Jiřího Koláře měly na žánr deníku jako takový snad ještě výraznější vliv než naopak. Nastavily tak vysokou laťku deníkům, v nichž se zázračně potkává *svědectví a poezie*.

JAROMÍR ŠTĚTINA – VYKRADAČI HROBŮ

Radim Ošmera

oradim@seznam.cz

Literatura, o níž bude na tomto místě řeč, by se dala zařadit do proudu literatury s pracovním názvem „Ohlasy válečných konfliktů na přelomu tisíciletí.“ Za čelního představitele tohoto proudu považují osobně Jaromíra Štětinu, publicistu, spisovatele, cestovatele a toho času senátora Parlamentu ČR.

V české literatuře samozřejmě máme téma války zpracované a široce zastoupené, psali o něm naši nejlepší spisovatelé. Nicméně v části Štětinova díla, kterou se chci tady zabývat, vystupuje do popředí rys, který v dřívějších dílech nenacházíme.

Podle mne je to dáno hlavně pozicí hlavního protagonisty. Hlavními protagonisty jsou totiž lidé, kteří přicházejí k válečnému konfliktu a k problémům s tím spojených zvenku, nejsou to přímé oběti. Zlo není namířeno prvoplánově proti nim. Nejsou to ale jen pasivní pozorovatelé, ale lidé aktivně se zajímající o oběti genocidy, zlovůle vojáků či diktátorů. Někdy ne jen zajímající, ale dokonce pomáhající. Tato specifická pozice má ještě další rozměr. Postavy si navíc uvědomují, že jsou vlastně do jisté míry spoluviníky páchaného zla, že na něm, na jeho způsobování do jisté míry participují, neboť jsou zástupci národa, který je v konfliktu někdy více, někdy méně angažován. Tato specifická pozice vede u protagonistů ke zcela nečekanému, velmi „katarznímu“ závěru. Vede k fatálnímu otřesu jejich pohledu na svět, k hlubokému otřesu toho, v co doposud věřili, k naprostému přeskupení hodnot, ke ztrátě víry v dosavadní pevné axiomy jejich myšlení a někdy dokonce k totálnímu odmítnutí a změně jejich identity.

Přesně to se děje v povídce, na které chci toto vše demonstrovat. Povídka nese název **Vykradači hrobů.**

Hlaví protagonistu se jmenuje Andrej Vladimírovič Lepskej, je to Rus, který se souhrou životních náhod, o nichž bude řeč, dostane na Kavkaz do nedávného a stále trvajících rusko-čečenského konfliktu.

Příběh však začíná hluboko v dobách totalitního SSSR. Andrej je veliký vlastenec a zároveň odchovanec své doby. Co to znamená?

Andrej se narodil v 50. letech někde na Altaji. Matku popisuje jako oddanou komunistku. Daleko hlubší a důležitější však je vztah s otcem. Otec je klíčový ve formování Andrejova vlasteneckého vztahu k Rusku. Postavě Andrejova otce, Vladimíru Lepskému, je proto věnováno velmi mnoho prostoru.

Vladimír má poměrně zvláštní zálibu – je soukromým archeologem-amatérem. Nechává se najímat na archeologické průzkumy po celé Asii. A když se zrovna nikde nekope, kope Vladimír sám. Je posedlý sbíráním starých předmětů nejen pro jejich krásu samu, pro samo dobrodružství jejich tajemství, ale hlavně proto, že v nich sahá na ruskou historii, že se ve všech těch zlatých brněních, hrobech starých válečníků, starých pergamenech se středověkými nápisy ukazuje velikost Ruska, velikost všech vítězství, starobylost kultury. Syn pak po letech říká o svém otci Vladimírovi toto:

1.

„On celý život upřímně miloval Rusko, určitě víc než mámu nebo mě, nebo dokonce sebe. Rusko, to pro něj byl obraz plný hvězd, namalovaný na plátně oblohy jasnými barvami, který zbavovaly život šedi a strachu.“

Andrej jezdí se svým otcem Vladimírem od patnácti na výkopy, a získává tak velmi podobný vztah k Rusku jako jeho otec.

Když ale začne dospívat, začne zažívat věci, které nastavují dosti kritické zrcadlo jeho vztahu k Rusku a tedy i k otci i k sobě samému. První je psychopatické, brutální znásilnění a zavraždění mladé Čečenky Elsy plukovníkem ruské armády Dubanovem. Dubanov se opije a začne ostřelovat vesnici, kde jsou civilisté, potom s vojáky vtrhne do jakéhosi domu, sebere tam jednu dívku a odvede ji do tábora, kde je znásilní a potom uškrtní. Andrej znal osobně rodinu i Elsu. Případ mohl navíc podrobně studovat ze soudního spisu, neboť Dubanov byl za to souzen. Vražda je pro něj samozřejmě šokující pro brutalitu, s níž byla spáchána. Ještě víc šokující jsou ale pro něj jeho sny, v nichž se mu zdá o znásilněné Else a prožívá u toho jakousi radost. Stejnou radost prožívá, když se utopí starý rodinný přítel Těrentij. Před smrtí se Andrej se starcem Těrentijem přeli o to, kdo by měl být oslavován jako hrdina, zda Jermak nebo Kučum. Kučum je historický vojevůdce Tatarů. Jermak je legendární ruský dobyvatel Sibíře. Těrentij byl Sibiřan a neměl Rusko rád. V rozepři Andrejovi řekl, že na připojení Sibíře k Rusku není nic hrdinného, ale naopak trestuhodného, není to část Ruska, prohlásil Těrentij. Onen iracionální záchvěv radosti nad Těrentijovou smrtí pak Andrej reflektuje takto:

2.

Však víte, byl to takový záblesk nenávisti, jaký pocítíte, když někdo před vámi veřejně řekne, že vaše máma je kurva. Na vlast jsem si nenechal sáhnout, to jsem měl po tátovi.

Co mají oba zážitky společné je z podvědomí vystupující radost nad smrtí někoho, kdo není Rus. Oba zážitky se do Andreje hluboce zapíší a už v tuto chvíli je, jak sám říká, nalomena jeho neochvějná víra v Rusko.

To, co o Andrejovi víme, je tedy to, že poměrně velmi silně prožívá, že je Rus, že zdědil vášeň k hledání starobyklých památek a že v sobě objevuje takové rozměry vlastenectví, které ho vyvádí z míry.

Přeskočíme mnoho let a ocitáme se v roce 1994, Andrejův otec nachází staré mapy Kavkazu, oblasti Čečenska. A je přesvědčen, že na nich je zakresleno místo, kam legendární vůdce Čečenců, imám Šamil, uložil poklad. Vladimír však vinou svého pokročilého věku podlehl zápalu plic. Do Čečenska už se tedy nedostal. Andrej se rozhodl, že tam pojedou sám. Andrejovi je v této době kolem padesáti let.

Andrej přijíždí do čečenských hor a Kavkaz si jej začíná podmaňovat. Nejprve jen přírodou:

3.

Až v podvečer třetího dne jsem se z posledních sil dopotácel do sedla mezi dva travnaté vrcholy. To, co jsem spatřil na druhé straně, mi vyrazilo dech. Pět set, šest set metrů pode mnou leže skalní plošina, ze tří stran ohraničena prudkými, takřka svislými skalními srázy, které na východ a na sever spadly do bezejmenných divokých potoků bouřícího Argunu. Uprostřed plošiny lemované zelenými piniemi se tyčil shluk pevnostních věží. (...) Vytvářely dojem úžasných hradů, nedobytné ježaté pevnosti. Byl jsem na Kavkazu, v Gruzii nebo v Ingušsku už hodně středověkých pevností, ale tohle – to se vymykalo veškeré představivosti. Přimo pod věžemi byla malá vesnice, aul sestávající z několika domů. K jednomu jsem došel.

Z domu vychází starý horal jménem Apti, seznámili se a Andrej u něj zůstal. Apti je lékařem přilehlých pasteveckých oblastí. Ve svém domě provozuje soukromou nemocnici se svoji krásnou, mladou dcerou Chadižat nemocnici. Andrej pomáhá Aptimu několik let s chodem nemocnice, ale při tom nezapomíná na svoji původní motivaci, najít Šamilovo poslední útočiště, a snad i poklad. Občas na to téma zabrousí s Aptim, ale ten se jen směje, že to jsou pohádky.

Andrej alespoň chodí po hlubokých údolích Kavkazu a zakresluje do mapy staré pevnosti a středověké stavby. A postupně se zamilovává, platonicky, do Aptiho dcery.

V ději se už dostáváme do téměř současnosti. Píše se rok 2001, Andrej je u Aptiho už sedm let, vrcholí druhý rusko-čečenský konflikt. V nemocnici je spousta práce. Čečenci začínají válku prohrávat, stahují se do jiných oblastí. Nemocnice se vyprázdnila, ale jednoho dne se z ničeho nic snese přímo před nemocnici vrtulník se speciální ruskou jednotkou vojáků, obklíčí nemocnici, vyvedou všechny tři její obyvatele ven, mlátí je, ptají se, kde jsou partyzáni. Apti, Andrej ani Chadižat nic neví. Vojáci je začnou mučit a celá rota postupně, před očima otce i zamilovaného Andreje, znásilní Chadižat, Andrej si začíná vymýšlet a říkat různá místa, kde se partyzáni schovávají, velitel jednotky ale poznává, že Andrej lže. Před jejich očima Chadižat zastřelí a odejdou prohledat celou nemocnici i vesnici. Apti využije chvíle, zmobilizuje poslední síly, které mu po zmlácení zbyly, utečou s Andrejem na půdu. Vyrazí tašky, vyskočí na střechu, sklouznou do uličky za domem. Běží k mešitě, vklouznou do ní. Apti se opře do jakéhosi kamene ve stěně, ten se pohne a objeví se malý otvor, do něhož oba vklouznou. Apti rozžehne pochoděň a vede oba dál do podzemí.

Zatím jen prchají, aby si oba zachránili život, nicméně Andrej si všimá, že čím hlouběji se noří, tím zajímavější je prostor kolem nich. Nejprve běží hrobkou, kde jsou uchovány mumie bojovníků, noří se hlouběji a Andrej je ohromen tím, co vidí, že málem zapomíná na to, co se před chvílí stalo. Ocitají se v ohromné knihovně, kolem jsou tisíce knih a svitků.

Vojáci je už nedostihli.

Zastavme se a položme otázky. Andrej tedy díky strašlivé příhodě objevil, co hledal. Co všechno našel po imámu Šamilovi se dozvíme za chvíli. Otázkou nyní je, co se bude dít, zabaví všechno a odjede. Stane se z něj vykradač hrobů, jako byl jeho otec?

Má za sebou nejen několik zážitků, které jej vytrhují z půdy, v níž vyrostl, ale má za sebou také několikaleté soužití s Čečenci. Je Rusem a po otci vykradačem hrobů. Co vytvoří tato kombinace?

Po návratu z podzemní knihovny, z jejich úkrytu, pohřbili Chadižat na svahu hory. Když dokončili hrob, přichází první Aptiho výzva, aby Andrej konvertoval k islámu. Na Aptiho výzvu Andrej odpovídá takto:

4.

„Ne,“ Apti, řekl jsem, „to nemohu udělat.“ Trásl jsem se hrůzou a ponižením (...) do krve jsem si kousal ret a myšlenka, že bych měl ještě po tom všem opustit víru svých předků, víru táty, víru kříže, že bych se měl zřítí svého jména (...), odříznou se od svého dětství, od mládí, od všeho, co jsem četl v knihách, mne děsila.

(...)

„Ne,“ řekl jsem pevně, dostatečně pevně na to, aby na mne už Apti nenaléhal.

Andrej se ale změnil – nemluvil a skoro přestal jíst. Válka se opět obrátila a přibylo hodně práce, Andrej se v těchto dnech cítil paradoxně nejbezpečněji. Nejbezpečněji sám před sebou, nemusel, ba nemohl na nic jiného myslet než jen na svoji práci.

Přišly ale opět sny, v nich se zjevovala Chadižat a on opět prožíval záchvěvy radosti nad její smrtí, stejně jako u Elsy a Těrentije, bylo mu ze sebe zle.

Vrcholem všeho byl soud s majorem Dubanovem, který zabil Elsu. Andrej sledoval, jak jej půl národa považuje za hrdinu a pak jak k němu v soudní síni přistoupil velící generál armády a stisknul mu ruku.

V tomto místě přichází koncentrovaná Andrejova zpověď:

5.

„Bylo to k zblití. Nevěděl jsem v ten moment, co nenávídím víc, jestli sebe za projevy zla, které ve mně prýštily odkudsi z podhoubí noční představivosti, nebo Rusko, svou vlast, zemi, rodinu, všechno, z čeho jsem vyrůstal, z čeho vyrůstal můj táta, moje máma. Co jsme to za národ, který všichni nenávidí. Jak tak můžeme žít? Jak můžeme žít a neuvědomovat si, že s námi svět mluví jen proto, že máme skaldy zrezavělých atomovek? Jak můžeme žít s radostí z toho, že se nás všichni bojí? Padala na mne všechna hrůza historie (...). Surová kolonizace Sibíře, kterou tak těžce nesl děda Těrentij, obsazení Altaje, podrobení a vyhubení malých severovýchodních národů (...) Přepadení Mandžuska, spolupráce s Hitlerem na rozervání Polska, surový přepad Finska, tanky v Praze a v Budapešti. (...)“

Po výčtu, který ještě dlouho nekončí, následuje zatavení se u invaze na Kavkaze, u Čečenců:

6.

Po sedmi letech život a v Čečně jsem uviděl jasně vztah Ruska ke Kavkazu: majetnický, nadřazený a povyšenecký. Vždyť to začalo už za Petra Prvního.

Poté co se vykreslí Rusko jako národ naprosto a jednoznačně zlý, majetnický, vzpomene Andrej všechny čečensko-ruské konflikty, imáma Šamila, Mansúra, Dudajeva, vzpomene masových hrobů a zneuctění památek mrtvých ze strany ruské armády a nazve vojáky vykradači hrobů, proti nimž jeho otec amatérsky břídil. Vzpomene na pálení Grozenské knihovny a označení vykradač hrobů má už další konotace. Je to někdo, kdo se něčeho zmocňuje násilím a nakládá s tím svévolně, jak se mu zlíbí. On se nikým takovým stát nechce. Navíc ohromný odpor ke všemu stávajícímu vede jednoznačně k odvržení všeho. Ale je tu zapotřebí ještě nějaké kladná alternativa, něco, do čeho by Andrej mohl vstoupit. Hned v zápětí tedy následuje vyznání z toho, co je pro něj Čečensko, další rovina uhranutí Kavkazem, nejprve rozlet po historii Čečny, o tom, jak svoji historii Čečenci prožívají:

7.

Dlouho jsem přemýšlel o tom, kde se u Čečenců bere ta prazvláštní horalská hrdost, hraničící někdy až se směšnou nafoukaností. S vážnou tváří vám bude čečenský školák vykládat o tom, že právě v jeho vesnici byl přikován Prométheus. Táhle u té skály, vidíte, strýčku? Při tom mají jakási nadhled a smysl pro omyly druhých, jsou nad věci, když je někdo nazývá Čečenci, neboť oni žádní Čečenci nejsou, to si vymyslel Váňa, když sem na Kavkaz poprvé strčil nos. Oni sami jsou Nochči a nebo taky ti, kteří se jmenovali Nochčimatiane, Durzukové, Canarové, Kistinové, dávno před tím, než Obrynin Nikitič vyjel s bohatýry do stepí.

(...) Aniž by věděli o knihovně v podzemí nekropole v aulu nad Itum-kale, budou vám Čečenci s vážnou tváří tvrdit, že jsou nejstarším národem na světě, že žijí na Kavkaze šest tisíc let, že sem přišli z Egypta, že jsou potomci Churitů, že jejich první písmo bylo písmo klínové a Čečenci o něj přišli, když padla říše Urartu (...) A já jim říkám s lehkým úsměvem na rtech, protože jsem vázán tajemstvím: proč by tomu tak nemohlo být, vždyť stezky mezi Gruzií a Arménií a Persií a kavkazským severem existovaly již dříve stejně jak dnes. Před tisíci lety vedla stejná stezka přes hory údolím Argunu...

Představoval jsem si, jak srázy kavkazských hor putují karavany mul a oslů a koní a mezků a ze všech stran svázejí na pokyn imáma Šamila knihy do podzemních hrobů v aulu nad Itum-kale.

(...)

Přichází popis toho, co všechno nalezl v knihovně, což je jakýsi doklad velkolepé historie Čečny – velmi zkracuji, jen pro představu.

8.

V suchých vápencových výklencích ve třetím patře leží rukopisy svázané do tlusté hovězí kůže. Obsahují listy hustě popsané drobným řeckým písmem. (...) Hned vedle jsou vyrovnány vzácné folianty Ruské akademie věd z přelomu 18. a 19. století. V bednách z bukového dřeva, v severním traktu jeskyně, tam kde jsou velká nocležiště netopýrů, je uloženo několik tisíc destiček pospaných sumerským piktografickým písmem. Až mnohem později jsem se od Aptiho dozvěděl, že jsou na nich prvopočátky eposu o Gilgamešovi.

(...) V nejvyšších patrech hrobky leží měděnými pásy pobité bedny, které obsahují svazky zdobené vybledlým duběnkovým inkoustem. Jsou psány arabským písmem, nikoliv však arabsky, ale v jazyce nohčů.

(...)

Kulturní přehled volně přechází v popis myšlení, chování Čečenců. Popisuje se, jak v politickém uspořádání Čečenci kladli důraz na demokracii, rovnost a svobodu v době, kdy ve střední Evropě bují habsburský absolutismus.

9.

Jestliže budete žít delší dobu v Čečně, pochopíte, že všechny ty řeči o prastaré demokracii v Čečensku mají něco do sebe. Svoboda pro Čečence znamená nejen filozofii existence, tak jak je tomu u jiných národů, ale je součástí, určujícím prvkem každodenního života a chování. Sám pozdrav Marsha vogiyala znamená – „Tady na tom místě budeš svoboděn.“ Při loučení Čečenci nepřejí šťastnou cestu ale „Svobodnou cestu,“ Marsha goyła. Místo „Vyříd' pozdrav,“ říkají „Předej přání svobody.“ (...)

A hymnus na Čečnu vrcholí velikým patetickým zvoláním:

10.

Čečenská kultura vytvořila systém. Do absoluta byly dovedeny pojmy, jako je čest a důstojnost člověka jako jednotlivce, pohostinství, vztah k předkům, kult ženy a domácího krbu i láska a milosrdenství. Celý ten bezduchý svět techniky a elektroniky by měl být alespoň objektivní k národu, který do moderní doby zachoval jiné normy lidského soužití. Člověk asi musí žít v horách Čečny, aby pochopil, že smysl pro rytířskost ještě žije. Ano někdy jsou směšná a chvástává a svou čest vystavují na odiv, ale jsou, jsou!

Když vše vysloví, uvažuje o tom, že Rusko by mohlo zachránit jen velké pokání, ale hned dodává, že Rusko toho není schopno. Andrej stojí v ambulanci a kouká se na čečenské kluky roztrhané minami. Je mu špatně, před očima se mu míhají obrazy války, mrtvol a znásilněné Chadižat a Elsy.

Společně s Aptim vyjdou ven. Apti velmi vnímá a cítí Andrejův vnitřní boj. Aniž by mu Andrej cokoliv před tím řekl, zeptá se ho:

11.

*„Co mám dělat, Apti?“ řekl jsem.
„Začni u sebe,“ řekl Apti. Začni hned. Je to snadné a uleví se ti, uvidíš. Apti rozevřel dlaně před obličejem, jako by četl z knihy a řekl:
„Opakuj po mně: „Ašhadu an ilaha illa-l-lah...“
„Ašhadu an ilaha illa-l-lah...“
„...wu ašhadu anna Muhammadan rasula-llah.“
(...)*

Vyznávám, že není Boha kromě Boha a že Mohammed je posel Boží.

Andrej se touto větou pětkrát opakovanou stává muslimem, přijímá islám, přijímá jméno Abu Bakr (což byl jeden z prvních mužů, kteří uvěřili Mohammedovi). A naprosto se zříká své identity, dokonce odsuzuje i svého otce:

12.

Necítím potřebu se vrátit do ruských plání, protože jsem byl nadán novou povinností. [tou je chránit objevenou knihovnu] Bezpečně vím, že se postavím proti jakémukoliv vykradači hrobů, kdyby se chtěl zmocnit rukopisů. Postavil bych se i svému tátovi, i když jsem ho měl rád víc než kohokoliv na světě.

Těmito slovy povídka končí.

Závěrečný hymnus na Čečnu má několikerou funkci: jednak chce být informačním materiálem sám o sobě, jednak stojí v jednoznačné, přímé opozici proti Rusku – Rusko je líčeno velmi negativně a jen negativně a Čečna je líčena jen pozitivně a jen pozitivně. A nakonec tato hymna na Čečnu je přípravou na katarzi, na proměnu hrdinu Andreje. Je to to, co působí jako magnet jako jednoznačně kladná alternativa k Rusku. Navzdory tomu, že povídka místy může působit v tomto ohledu černobíle (Rusko – jen negativní a Čečna jen pozitivní), si myslím, že Štětínovi se v povídkách daří zachycovat věci, které evropskému vědomí a myšlení často unikají. Ať už je to přibližování tradic a myšlení kavkazského, středoasijského světa, politických problémů Ruska a přilehlých států a jejich válečných konfliktů, nebo velmi zvláštní a intimní téma konverze víry způsobené například tím, co se stane Andrejovi.

JAN ZÁBRANA – BÁSNÍK

Jiří Trávníček

Příspěvek naleznete:

Jiří Trávníček - Stránky z celého života. Literární noviny 7, 1996, č. 24, s. 11

Setkání bohemistů
Cikháj 2005

editoři: Nina Doležalová, Daniela Dvořáková, Radim Ošmera, Kateřina Říhová

Vydala Masarykova univerzita v Brně roku 2005

1. vydání, 2005 Náklad 75 výtisků
Tisk Vydavatelství Kraví Hora

55 - 952C - 2005 - 02/58 - 43/FF

ISBN 80-210-3929-9